

2-31 ΑΦΙΕΡΩΜΑ

- Ιωάννου Θεολόγου, βίος. Ο Ιωάννης ως ιστορικό πρόσωπο και η συγγραφή της Αποκάλυψης στην Πάτμο.
- Οι χριστιανοί προφήτες. Πνευματικά χαρίσματα και προφητικά συγγράμματα στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες.
- Εκκλησιαστική ερμηνεία. Προϋπόθεση για την κατανόηση της Αποκάλυψης είναι η βαθύτερη γνώση του θρησκευτικού κόσμου.
- Ο προφήτης Ιωάννης. Τα αποκαλυπτικά κείμενα προς τις επτά εκκλησίες της Ασίας.
- Οι συμβολισμοί στην Αποκάλυψη. Η μεταφορά του μηνύματος γίνεται από αλυσιδα συμβόλων και αλληγορικών εικόνων.
- Αποκάλυψη και οι ποιητές. Διττή η σχέση του Σεφέρη και του Ελύτη με το κείμενο του Ιωάννη.
- Εικόνες της Αποκάλυψης στην Πάτμο. Το όραμα του Ιωάννη διά χειρός Θωμά Μπαθά.
- Η Αποκάλυψη του Θ. Πουλάζη. Εισηγάγε εικονογραφικές καινοτομίες στη μεταβυζαντινή τέχνη του 17ου αιώνα.
- Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ορους. Η πλουσιότερη απόδοση των οραμάτων του Ιωάννη στην ορθόδοξη τέχνη.
- Τα χαρακτηριστικά του Ντύρερ. Οι ξυλογραφίες του Γερμανού καλλιτέχνη έδωσαν νέα διάσταση στο ιερό κείμενο του Ιωάννη.
- Η Αποκάλυψη στη Δύση. Στον Μεσαίωνα αλλά και αργότερα το ιερό κείμενο ενθάρρυνε μέχρι και κοινωνικά κινήματα.
- Αποκαλυπτική γραμματεία. Τα αποκαλυπτικά κείμενα κρατούσαν ζωντανές τις ελπίδες του υπόδουλου Γένους.
- Αποκάλυψη και ορθόδοξη λατρεία. Στοιχεία του ιερού κειμένου στη Θεία Λειτουργία.

Εξώφυλλο: Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος υπαγορεύει στον Πρόχορο. Έργο του ζωγράφου Άγγελου (66,5X50,7). Γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα. Μονή Αγίας Αικατερίνης Σιβά. (Φωτ. αρχείου ΕΚΛΟΤΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ)

Υπεύθυνος «Επτά Ημερών»:
ΒΗΣ. ΣΤΑΥΡΑΚΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Έτος Αποκαλύψεως

ΧΩΡΙΣ αμφιβολία η «Αποκάλυψη» τον Ιωάννη τον Θεολόγο είναι το πιο συζητημένο βιβλίο της Αγίας Γραφής. Τελευταίο, κλείνει μ' αυτό η Καινή Διαθήκη, αλλά κείμενο προφητικό, παραπέμπει μάλλον στην Παλαιά Διαθήκη. Σχόλια, αναλύσεις, ερμηνείες και εξηγήσεις μέχρι σήμερα, περισσότερο το αναστάτωσαν παρά το φώτισαν. 19 αιώνων προσπάθειες αναμέτρησης, τις έχει αποβάλλει και παραμένει κείμενο σκοτεινό, απροσπέλαστο. Γενεσιουργός αιτία πάντα οι συμβολισμοί. Προκαλούσαν και προκαλούν ως σήμερα, προσηλωμένους πιστούς και μη, ασεβείς και αιρετικούς, λόγιους και αμαθείς.

Ο ισχυρισμός, λοιπόν, πως ένα αφιέρωμα, όπως αυτό των «Επτά Ημερών», εξαντλεί το θέμα, θα ήταν τουλάχιστον αφέλεια. Στο μέτρο του δημοσιογραφικού δυνατού περιορίζεται μόνο στο να θίξει, ή, πιο φιλόδοξα, να διερευνήσει την ιστορική, θρησκευτική και καλλιτεχνική διάσταση του ιερού κειμένου στον ορθόδοξο ελλαδικό χώρο κυρίως.

Το 1995 έχει ανακηρυχθεί «Έτος Αποκαλύψεως» από τον ίδιο τον Οικουμενικό Πατριάρχη, καλώντας ολόκληρο το χριστιανικό κόσμο σε πανηγυρικό εορτασμό. Στις εκδηλώσεις της

1900ης επετείου από τη συγγραφή της «Αποκάλυψης», πρωτοστατεί βέβαια το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε συνεργασία όμως με την Ιερά Μονή της Πάτμου. Κορυφαία εκδήλωση, το Διεθνές Συμπόσιο με θέμα: «Αποκάλυψη και περιβάλλον» που πραγματοποιείται, εν πλω, από Κωνσταντινούπολη προς Πάτμο, μεταξύ 22 και 25 Σεπτεμβρίου. Παράλληλα, άλλο ένα Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, με θέμα την ιστορική, φιλολογική, θεολογική, οικολογική και μελλοντολογική θεώρηση της «Αποκάλυψης»,

πραγματοποιείται στις 17 Σεπτεμβρίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, μεταφέροντας τις συνεδριάσεις τον στις 22 Σεπτεμβρίου εν πλω και αυτό προς Πάτμο, όπου θα ολοκληρώσει τις εργασίες του. Εκτός από τα δύο Συμπόσια, στον πανηγυρικό εορτασμό προβλέπονται και άλλες εκδηλώσεις, θρησκευτικού και καλλιτεχνικού χαρακτήρα, στον ίδιο το νησί της Πάτμου.

Το αφιέρωμα των «Επτά Ημερών» ως θεωρηθεί συνδρομή στον επίσημο εορτασμό αυτής της επετείου. Αποκλείσαμε περισσότερες αναφορές σε θέματα γύρω από το νησί της Πάτμου, αφού έχει προηγηθεί σχετικό αφιέρωμα στις 7 Νοεμβρίου 1993.

Επιμέλεια αφιερώματος:
Κ.ΣΤΗΣ ΛΙΟΝΤΗΣ

Ιωάννου Θεολόγου, βίος

Ο Ιωάννης ως ιστορικό πρόσωπο και η συγγραφή της Αποκάλυψης στην Πάτμο

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ πρόσωπο του Ιωάννη, όπως άλλωστε και των άλλων μαθητών του Ιησού, χάνεται μέσα στη μυθοπλασία. Τα ιερά κείμενα είναι φειδωλά σε λεπτομέρειες για τη δράση των πρώτων αποστόλων. Η χριστιανική παράδοση, ήδη από τον 3ο αιώνα, πλουτίζεται με μύθους, συχνά αλληλοσυγκρουόμενους. Αν και ο Ιωάννης, συγγραφέας Ευαγγελίου και της Αποκάλυψης, δίνει προσωπική μαρτυρία της εμπειρίας του, ωστόσο πολλές πληροφορίες για τη ζωή του αντλούνται από τα κείμενα άλλων, κυρίως όμως από παραδόσεις και φήμες.

Η επικρατέστερη εκδοχή για το ιστορικό πρόσωπο του Ιωάννη, τον προσδιορίζει Ιουδαίο την καταγωγή, υιό του Ζεβεδέου και της Σαλώμης, θυγατέρας του «Μνήστορος Ιωσήφ». Μαζί με τον μεγαλύτερο αδελφό του Ιάκωβο ακολουθεί το αλιευτικό επάγγελμα του πατέρα του! Όλες οι πηγές τονίζουν τη μεγάλη του ευσέβεια στην πατρογονική θρησκεία, καθώς και τη μαθητεία του, έφηβος ακόμα στο Μωσαϊκό Νόμο. Στην έρημο του Ιορδάνου, γίνεται μαθητής του Ιωάννου του Προδρόμου. Λίγο αργότερα, μόλις 22 ετών, ακολουθεί στη λίμνη της Γεννησαρέτ τον Μεσσία για να μεταμορφωθεί, από ψαράς, σε αλιέα ανθρώπων.

Μαθητής του Ιησού

Θα είναι ο νεώτερος των μαθητών, γι' αυτό και τον αποκαλούν «παρθένο» και «ηγαπημένο». Κάποιοι αποδί-

«Και ο πέμπτος άγγελος εσάλπισε...» (9,1-2). Τοιχογραφία του Μητροφάνη στο καθολικό της Μονής Ζωγράφου Αγίου Ορους, (1840).

δουν στον οξύ χαρακτήρα του, το προσωνόμιο, «γιος της βροντής», αν και το πιθανότερο είναι να οφείλεται στο βροντόφωνο κήρυγμά του. Δίπλα στον Ιησού, τον τοποθετεί σταθερά η βυζαντινή αιογραφία: στα θαύματα, τον Μυστικό Δείπνο, την αυλή του Αρχιερέως, τότε που ο έτε-

ρος μαθητής, ο Πέτρος αρνείται το Δάσκαλο, μέχρι τον Γολγοθά. Επίσης και η εικόνα της Σταυρώσεως ιστορεί παρά τον Σταυρόν, στο δεξί μέρος τη Θεοτόκο, στο αριστερό τον Ιωάννη. Τότε 27ετής, θα του ανατεθεί η φροντίδα της Θεομήτορος. Βρίσκουμε τον Ιωάννη παρόντα

Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος υπαγορεύει στον Πρόχορο. Φορητή εικόνα, ναός Αγίας Αικατερίνης, χώρα Πάτμου. Μέσα 16ου αιώνα.

στην Αποκαθήλωση, στον ενταφιασμό του Χριστού και αργότερα μπροστά στον κενό τάφο με τις μυροφόρες γυναίκες. Ακόμη στις εμφανίσεις του Ιησού μετά την Ανάσταση μέχρι την Πεντηκοστή.

Η ζωή του Ιωάννη ως το Βάπτισμα του Αγίου Πνεύματος διαγράφεται και στο Ευαγγέλιο που αποδίδεται σε αυτόν, το τέταρτο κατά σειρά βιβλίο της Κ. Διαθήκης. Μάλιστα γραμμένο, αφού τα τρία άλλα είχαν συμπληρωθεί, διορθώνει λεπτομέρειες και προσθέτει πληροφορίες για τη δράση του Ιησού στην Ιουδαία και το κήρυγμά του.

Κατοπινά χρόνια

Σε αντίθεση, φτωχές οι μαρτυρίες για τα κατοπινά χρόνια. Τα επτά ή εννέα που ζει δίπλα στην Παναγία. Όταν στύλος της πρώτης Εκκλησίας, κηρύττει το Ευαγγέλιο. Και τα χρόνια μετά την Κοίμηση της Θεοτόκου, το 67 μ.Χ., όταν έρχεται και εγκαθίσταται στην Εφεσο. Κατά τον μεγάλο διωγμό του αυτοκράτορος Δομιτιανού, το 81 μ.Χ., θα εξοριστεί στην Πάτμο. Εκεί θα παραμείνει μέχρι τη δολοφονία του αυτοκράτορος, το 96 μ.Χ. Ο διάδοχός του, Νέρβας, ευνοϊκός προς τον χριστιανισμό, διατάσσει την απελευθέρωσή του.

Τότε θα επιστρέψει στην Εφεσο όπου μέλλεται να μακροημερεύσει.

Πεθαίνει υπερεκατονταετής, γύρω στο 104 μ.Χ. Η παράδοση θέλει να διαισθάνεται το τέλος και να εξέρχεται της πόλεως για να προσευχηθεί μαζί με τους επτά μαθητές του. Λέγεται, πως όρισε να ανοιχτεί λάκκος σε σχήμα σταυρού, όπου και κατακλίθηκε, αφού έστρωσε εντός τον μανδύα του. Στην Εφεσο, εκτός του Ευαγγελίου, συγγράφει και τρεις επιστολές: την πρώτη και εκτενέστερη προς τις εκκλησίες της Μ. Ασίας, τη δεύτερη προς την «Κυρίαν» όπως την ονομάζει, Εκκλησία και την τρίτη που προορίζεται για κάποιον ονόματι, Γάιος ο Πρεσβύτερος.

Για τα γεγονότα της ζωής του Ιωάννη στην Εφεσο και την Πάτμο, έχουμε ορισμένα κείμενα που αποδίδονται στον μαθητή του, Πρόχορο. Ωστόσο, πολλοί είναι αυτοί που πιστεύουν πως πρόκειται για απόκρυφα κείμενα μυθοπλασίας, συνταγμένα πολύ αργότερα, τον 5ο μ.Χ. αιώνα. Σε αυτά αναφέρεται η τρικυμία κατά τον πλουν του Θεολόγου προς Πάτμο και το θαύμα της γαλήνευσης των υδάτων. Ακόμη, η θεραπεία του διαμονιζόμενου γιου του Μύρωνος που τον φιλοξενεί. Και τέλος η χειραγωγή της νήσου Πάτμου εις Χριστόν. Προηγείται η αναμέτρηση του Ιωάννη με τον μάγο Κύνωπα που βρίσκεται επικεφαλής των ιερών του Απόλλωνος.

Σύμφωνα με το μύθο, στην αναμέ-

τρηση αυτή, ο Κύνωπας φαίνεται αρχικά να υπερτερεί και βασανίζει τον Ιωάννη. Προσωρινά θριαμβεύει ανασύροντας από τη θάλασσα ομοιώματα αποθανόντων. Όμως τελικά η νίκη ανήκει στον Ιωάννη. Όσο για τον Κύνωπα, αυτός θα απολιθωθεί τον ακολουθήσουν τα μιανό φαντάσματα που εμφάνιζε ως αναστάντες ανθρώπους.

Συγγραφή της Αποκάλυψης

Το ερημητήριο του Ιωάννη στην Πάτμο είναι ένα Σπήλαιο κοντά στο λιμάνι. Κατά την παράδοση θα παραμείνει εκεί προσευχόμενος 20 μέρες και την εικοστή, ημέρα Κυριακή, σχίζεται ο βράχος και ακούγεται η φωνή του Ιησού. Κατά επιταγή του Κυρίου, ο Ιωάννης θα υπαγορεύσει στον Πρόχορο την πλήρη οπτασία προφητειών του, την Αποκάλυψη, τελευταίο βιβλίο της Κ. Διαθήκης. Λιγούσά στοιχεία δίνονται στο κείμενο για τον συγγραφέα του. Γεγονός που επιτρέπει και διαφορετικές εκδοχές που αμφισβητούν την εξορία του στην Πάτμο και πως έγραψε εκεί την Αποκάλυψη.

Σε κάθε περίπτωση, η Αποκάλυψη γράφτηκε σε μία εποχή σχεδόν απόλυτης ρωμαϊκής κυριαρχίας στη λεκάνη της Μεσογείου. Ο συγγραφέας

της οραματιζόταν την πτώση της Ρώμης, δανειζόμενος σκηνές κοσμικής καταστροφής από την πρόσφατη πτώση της Ιερουσαλήμ. Το κείμενο της Αποκάλυψης απευθύνεται στις επτά Εκκλησίες της Μ. Ασίας. Πιθανόν γιατί ο Ιωάννης τις γνώριζε προσωπικά. Αν και υποστηρίζεται η άποψη πως η αναφορά είναι συμβολική και υπονοεί το σύνολο του χριστιανισμού.

Τα ιερά κείμενα, αρκούντως αόριστα, δεν αποκλείουν και μία άλλη εκδοχή. Μπορεί ο Ιωάννης να εργάστηκε στη σιγουριά μιας μεγάλης βιβλιοθήκης. Γνώστης ολόκληρης της προφητικής παράδοσης, συρράπτει παλιά κείμενα και γίνεται έτσι ο δημιουργός ενός νέου φιλολογικού είδους, μεταξύ επιστολής και προφητείας, που θα μείνει στο μέλλον ως εσχατολογία. Ταλαντούχος συγγραφέας, ξεκινώντας από το θέμα του, δημιουργεί και το κατάλληλο ύφος.

Με όργανο μια ιδιόρρυθμη -τουλάχιστον για τα σημερινά δεδομένα- ελληνική που απειθαρχεί σε γραμματική και συντακτικό επιτυγχάνει την έκπληξη και το επιβλητικό της μορφής. Μέσα από το κείμενο της Αποκάλυψης, ο Ιωάννης αναδεικνύεται αυστηρός στις ηθικές αρχές που ευαγγελίζεται και εχθρικός απέναντι στους επισκόπους και το ιερατείο.

Κ.Λ.

Οι χριστιανοί προφήτες

Πνευματικά χαρίσματα και προφητικά συγγράμματα στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες

Του Δημήτρη Κυρτάτα

Αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης

Οι ΠΡΩΤΟΙ χριστιανοί απέδιδαν μεγάλη σημασία στους προφήτες και τις προφητείες. Παρομοίως και όλοι οι σύγχρονοί τους. Ιουδαίοι, Έλληνες και Ρωμαίοι διαφύλασσαν στις παραδόσεις τους ιστορίες επιφανών μάντεων και προφητών που είχαν σημαδέψει την πορεία των προγόνων τους. Τα μεγάλα ελληνικά μαντεία της κλασικής εποχής λειτουργούσαν ακόμα, μολονότι τα περισσότερα από αυτά βρισκόνταν σε παρακμή. Αυτόκλητοι μάντεις παρείχαν τις υπηρεσίες τους σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Άλλοι είχαν μόνιμη εγκατάσταση και άλλοι περιφέρονταν από τόπο σε τόπο, όπου τους καλούσαν οι προσωπικές ανάγκες των ενδιαφερομένων. Ενας τέτοιος μάντης διαφήμιζε τις ικανότητές του για να προσελκύσει πελάτες: προέβλεπε το μέλλον, εντόπιζε τους δούλους δραπέτες, και τους κλέφτες, ανακάλυπτε τους ληστές, έβρισκε θαμμένους θησαυρούς, θεράπευε αρρώστους και, κάποτε, ανάσταινε νεκρούς (Λουκιανός «Αλέξανδρος» 24).

Περιφερόμενοι προφήτες υπήρχαν και στη ρωμαϊκή Παλαιστίνη. Για τη δράση τους μας πληροφορεί, μεταξύ άλλων, ο Ιώσηπος, ο Ιουδαίος ιστορικός της εποχής του Ιησού. Οι προσωπικές ανησυχίες των ιδιωτών τους άφηναν, συνήθως, αδιάφορους. Δική τους έγνοια ήταν η κοινή μοίρα των Ιουδαίων. Τους εξόργιζε η ανοχή των ομοθρήσκων τους στα ήθη των εθνών και προλέγανε μεγάλες καταστροφές. Η ηθική τους διδασκαλία είχε συχνά κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο. Γι' αυτό και οι σχέσεις τους με το ιερατείο δεν ήταν καλές. Σε ομαλές συνθήκες, λίγοι τους έδιναν σημασία. Σε περιόδους έντασης ωστόσο η επιρροή τους αύξανε και στους ξεσηκωμούς των Ιουδαίων έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Υπήρχαν ακόμη και γυναίκες προφήτιδες. Μια από αυτές υπηρετούσε στο Ναό την εποχή του Ιησού (Λουκ. 2:36). Όλοι οι Ιουδαίοι πάντως συμφωνούσαν ότι η εποχή των μεγάλων προφητών αποτελούσε μακρινό παρελθόν.

Ακολουθώντας την παράδοση, πολλοί Ιουδαίοι περίμεναν τη στιγμή που θα ξανάκανε την εμφάνισή της μια ηγετική μορφή σαν τους αρχαίους προφήτες. Για τον Ιωάννη τον βαπτιστή ορισμένοι αναρωτήθηκαν αν ήταν ο Ηλίας ή ο αναμενόμενος προφήτης. Παρομοίως και για τον Ιησού. Κάποιοι είδαν στο πρόσωπό του τον Ηλία ή τον Ιερεμία. Ο ίδιος ο Ιησούς δεν αρνήθηκε τον τίτλο του προφήτη.

Προφήτες υπήρχαν και στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες. Μαζί με

Ο Δίκαιος Ενώχ. Τοιχογραφία του Θεοφάνη στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος του Νόβγκοροντ (1378). Τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, η εποχή των μεγάλων προφητών αποτελούσε μακρινό παρελθόν. Ωστόσο, στους ιουδαϊκούς κύκλους κυκλοφορούσαν βιβλία με αποκαλυπτικό περιεχόμενο. Αποδίδονταν συνήθως σε πρόσωπα βιβλικά, όπως ο Ενώχ ή ο Δανιήλ. Τα αποκαλυπτικά κείμενα αυτής της περιόδου είναι κράμα ιουδαϊκών και χριστιανικών ιδεών, όπως η «Ανάληψις Ησαΐου» ή ο σλαυικός «Ενώχ», που γράφτηκε τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, ενσωματώνοντας πλατωνικά, περσικά, αιγυπτιακά και βαβυλωνιακά στοιχεία. Πάντως, τη βιβλική φυσιογνωμία του Ενώχ τη συναντάμε και στην εικονογραφική απόδοση του Κεφ. 11 της Αποκάλυψης. Σύμφωνα με τον Διονύσιο εκ Φουρνά, ο Ενώχ εικονίζεται μαζί με τον Ηλία, ανερχόμενοι στον ουρανό πάνω σε νεφέλες. (Φωτ.: Από το βιβλίο «Θεοφάνης ο Έλληνας» του Κ. Σαρδελή)

τους αποστόλους και τους διδασκάλους διέδιδαν τη διδαχή του Ιησού και καθοδηγούσαν τους πιστούς. Συνήθως βρισκόνταν σε κίνηση. Αναλάμβαναν εντεταλμένες αποστολές ή καθόριζαν αυτοβούλως το δρομολόγιό τους. Ενα από τα βασικά τους καθήκοντα ήταν να βρίσκουν λύσεις και να θέτουν κανόνες σε όσα νέα προβλήματα ανέκυπταν. Έδιναν τις εντολές τους και προσεύχονταν για λογαριασμό της θρησκευτικής κοινότητας. Η κοινότητα τους άκουγε με προσοχή και τους παρείχε τροφή και στέγη για λίγες μέρες. Ύστερα τους ξεπροβόδιζε.

Ο χριστιανός προφήτης Αγαβος, τον οποίο μνημονεύουν οι Πράξεις των αποστόλων, προέβλεψε στην Αντιόχεια έναν μεγάλο λιμό. Οι μαθητές επωφελήθηκαν και συγκέντρωσαν, ό,τι μπορούσε καθένας για

τις ανάγκες των πιστών στην Ιουδαία (11:28-30). Σε άλλη ευκαιρία, ο ίδιος προφήτης προειδοποίησε τον Παύλο για τα σχέδια των Ιουδαίων. Είχαν σκοπό να τον συλλάβουν και να τον παραδώσουν στις ρωμαϊκές αρχές (21:10-1).

Το χάρισμα της προφητείας

Εκτός από τους αναγνωρισμένους προφήτες, στον κόσμο των πρώτων χριστιανών πολλοί πιστοί αισθάνονταν, κάποια στιγμή, ότι αξιωνόνταν το χάρισμα της προφητείας.

Στιγμαίως εκλάμπει και εμπνεύσεις δεν είχαν μόνο οι χριστιανοί. Η πίστη στις προφητικές ιδιότητες των ονείρων ήταν σχεδόν καθολική, ενώ τίποτε δεν απαγόρευε σε έναν απλό άνθρωπο να συλλάβει, κάποια στιγ-

μή, τα βαθύτερα νοήματα των θείων σημείων. Οι πρώτοι χριστιανοί ωστόσο ήταν πιο ευαίσθητοι δέκτες της δωρεάς του πνεύματος από τους συγχρόνους τους. Η μεταστροφή στη διδαχή του Ιησού ήταν μια προσωπική επιλογή αλλά και ένα χάρισμα. Συνήθως επέφερε ριζικές ανακατατάξεις στις συνειδήσεις των πιστών. Επαγγελλόταν ένα έσχατον και μια τελική κρίση στο ορατό μέλλον και απαιτούσε απόλυτη ψυχική αφοσίωση.

Η ιστορία των χαρισμάτων στις χριστιανικές κοινότητες αρχίζει με την επιφοίτηση του πνεύματος, την ημέρα της πεντηκοστής. Οι απόστολοι άρχισαν να ομιλούν σε διάφορες γλώσσες (Πρ. 2:1-3). Συχνά οι γλώσσες αυτές δεν γίνονταν άμεσα κατανοητές και χρειάζονταν διερμηνέα. Οι χριστιανοί όμως έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τις έλλογες προφητείες. Κύριο χαρακτηριστικό τους δεν ήταν η μελλοντολογία αλλά η παραίνεση. Αποκάλυπταν τις κρυφές σκέψεις των ανθρώπων για να τους συνετίσουν και επεξηγούσαν τα μυστήρια του Θεού. Οι ιδιότητες αυτές απαντούν με ιδιαίτερη συχνότητα στους κύκλους των ασκητών. Ο ενάρετος μοναχός έβλεπε προφητικά όνειρα και οράματα.

Ο απόστολος Παύλος θεωρούσε εποικοδομητικό τον προφητικό ζήλο των πιστών. Εκείνο που τον ανησυχούσε ήταν το ενδεχόμενο της ακαταστασίας. Οποιος ήθελε να προφητεύσει έπρεπε να περιμένει τη σειρά του. Μόλις άρχιζε κάποιος, ο προηγούμενος όφειλε να σιγήσει. Τις γυναίκες ο απόστολος τις ήθελε να σιωπούν τελείως μέσα στην εκκλησία (Κορ. 14:29-35). Αλλά οι γυναίκες δεν παρέμειναν στο περιθώριο της θρησκευτικής ζωής. Αρκετές ήσκησαν ηγετικό ρόλο στις χριστιανικές κοινότητες. Οι τέσσερις θυγατέρες του διακόνου Φιλίππου ήταν γνωστές και αποδεκτές για τις προφητικές τους ιδιότητες (Πρ. 21:9). Και στα Θυάτειρα, μία γυναίκα εμφανιζόταν ως προφήτις, με δική της διδαχή (Απ. 2:20).

Χρημοί και αποκαλύψεις

Η διδαχή των προφητών ήταν συνήθως επίκαιρη και προφορική. Οι πιστοί κρατούσαν το γενικό της νόημα και απομνημόνευαν μια εντολή ή ένα απόφθεγμα. Φράσεις που εισάγονται με τον κοινό λογότυπο «λέγει το πνεύμα» αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα προφητικών ρήσεων (Πρ. 21:11). Ενα σημαντικό μέρος της χριστιανικής ηθικής διδασκαλίας διαδόθηκε στις θρησκευτικές κοινότητες ως προφητικός λόγος.

Οι Έλληνες, οι Ιουδαίοι και οι Ρωμαίοι διέθεταν ωστόσο και προφητι-

«Και έλαβον το βιβλίον εκ της χειρός του αγγέλου και κατέφαγον αυτό, και ην εν τω στόματί μου ως μέλι γλυκό· και ότε έφαγον αυτό, επικράνθη η κοιλία μου» (10,10). Στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, η Αποκάλυψη του Ιωάννη ήταν από τα δημοφιλέστερα βιβλία με προφητικό χαρακτήρα. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας στο καθολικό της Μονής Ζωγράφου Αγίου Ορους. Έργο του Μητροφάνη, 1817.

κές συλλογές πολλαπλών χρήσεων. Γενικότερης αποδοχής ήταν οι σιβυλλικοί χρησμοί στις διάφορες παραλλαγές τους. Σε δύσκολες ώρες τους διάβαζαν με προσοχή και, μέσα στο χείμαρρο των προρρήσεών τους, αναζητούσαν διεξόδους και παρηγοριά. Ακόμα και οι αυτοκράτορες τους συμβουλευόνταν με περίσκεψη. Στους ιουδαϊκούς κύκλους κυκλοφορούσαν πολλά βιβλία με αποκαλυπτικό περιεχόμενο. Αποδίδονταν συνήθως σε πρόσωπα βιβλικά, όπως η Ενώχ ή ο Δανιήλ, αλλά ήταν γραμμένα πρόσφατα, στους ελληνι-

στικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Αφηγούνταν τους μεγάλους πολέμους και τις δοκιμασίες των Ιουδαίων σε χρόνο μελλοντικό. Διακινδύνευαν όμως και αληθινές προβλέψεις για τα επερχόμενα γεγονότα, αποκαλύπτοντας συνάμα τα απώτερα και τα έσχατα.

Οι σιβυλλικοί χρησμοί και τα αποκαλυπτικά βιβλία ασχολούνταν συχνά με την περιοδολόγηση της ιστορίας. Κατέγραφαν την ακμή και την παρακμή των μεγάλων βασιλείων, δείχνοντας πώς το ένα διαδεχόταν το άλλο. Μέσα στον γενικό παραλο-

γισμό των διαρκών πολέμων έβρισκαν ένα νόημα και μια τάξη. Όλα ήταν φθαρτά και ίσως μάταια. Οι πιο επηρμέντοι και μισαλλόδοξοι βασιλείς είχαν ταπεινωθεί. Ακόμα και η κραταιά Ρώμη, η ανίκητη και η αιώνια, θα γνώριζε ένα τέλος. Ο οικουμενικός χαρακτήρας της Ρώμης προεξόφλουσε ότι το τέλος αυτό θα ήταν και τέλος της ιστορίας.

Αν επρόκειτο να έρθει ένα νέο βασίλειο μετά από αυτήν, το βασίλειο αυτό θα ήταν του Θεού και των αγίων. Οι πρώτοι χριστιανοί έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τους σιβυ-

λικούς χρησμούς και τις ιουδαϊκές αποκαλύψεις. Στις παλαιές προφητείες είχαν εντοπίσει προαγγελίες για την έλευση του Ιησού. Στους χρησμούς και τις αποκαλύψεις αναζητούσαν πληροφορίες για τη βασιλεία του Θεού. Με μικρές προσθήκες και αλλαγές κατέστησαν ορισμένες από τις υπάρχουσες συλλογές, κατάλληλες για τις ειδικές τους ανάγκες. Γρήγορα, όμως, άρχισαν να συγγράφουν εξ αρχής και δικά τους βιβλία με προφητικό χαρακτήρα. Ένα από τα παλαιότερα και δημοφιλέστερα ήταν η Αποκάλυψη του Ιωάννη.

Εκκλησιαστική ερμηνεία

Προϋπόθεση για την κατανόηση της Αποκάλυψης είναι η βαθύτερη γνώση του θρησκευτικού κόσμου

«...και ιδού το αρνίον έστηκε επί το όρος Σιών και μετ' αυτού εκατόν τεσσαράκοντα τέσσαρες χιλιάδες, έχουσαι το όνομα του πατρός αυτού γεγραμμένον επί των μετώπων αυτών» (14,1). Ο θρίαμβος του αρνίου πάνω στις δαιμονικές δυνάμεις και η σωτηρία των πιστών κατά την έσχατη κρίση, αποτελούν το κύριο θέμα της Αποκάλυψης. Τμήμα τοιχογραφίας στο καθολικό της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Ορους. Έργο του Ζαχαρία, 1852.

Το **Ιωάννη Παναγόπουλου**

Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ του Ιωάννου παραμένει και σήμερα ακόμα, 1900 χρόνια μετά την συγγραφή του, βιβλίο αινιγματικό και δυσνόητο. Η ιστορία της ερμηνείας του βρίθεται από

παρερμηνείες, κακοποιήσεις και φαντασιώσεις. Υπήρξε και είναι το πλέον παρεξηγημένο βιβλίο της Εκκλησίας. Ηδη από τον 2ο αιώνα ο Παπίας Ιεραπόλεως και ο άγιος Ειρηναίος εξέλαβαν κατά γράμμα τις μαρτυρίες του κεφ. 20 για την χιλιετή βασιλεία του Χριστού πάνω

στη γη πριν από την τελική κρίση. Στην Αλεξάνδρεια ο Διονύσιος (248 - 265) άσκησε αυστηρή φιλολογική κριτική εναντίον του και προτιμούσε την αλληγορική ερμηνεία του. Οι μεγάλοι εκκλησιαστικοί Πατέρες του 4ου και του 5ου αιώνα ήταν πολύ επιφυλακτικοί με

το μυστηριώδες τούτο βιβλίο και συνήθως το παρέκαμπταν. Την ίδια στάση τήρησε και αργότερα η Εκκλησία, όπως επιβεβαιώνουν τα τρία μόνο πατερικά Υπομνήματα, που προέρχονται από τον 6ο ως τον 9ο αιώνα. Το ενδιαφέρον για την Αποκάλυψη ανανεώθηκε στον

υπόδουλο ελληνικό λαό στην διάρκεια της Τουρκοκρατίας, οπότε και συντάχθηκαν τουλάχιστον 20 συγχρονιστικά υπομνήματα. Το βιβλίο της Αποκαλύψεως αποτέλεσε πάντοτε προσφιλές εντύπωμα των περιθωριακών, των διωκομένων, των «μυστικών», των ενθουσιαστών και προπαντός των παντός είδους αιρετικών.

Οι δυσκολίες για την ερμηνεία του βιβλίου της Αποκαλύψεως σχετίζονται αναμφίβολα με την ιδιάζουσα και μοναδική μορφή του, το περιεχόμενο και τον σκοπό του. Πρώτα και κύρια είναι η συμβολική, εικονική και μεταφορική γλώσσα του, η οποία προϋποθέτει έναν ολόκληρο «μυστικό» κόσμο, κατανοητό βέβαια κατά την εποχή της συγγραφής του, σήμερα όμως φανταστικό και δυσνόητο. Επειτα η συχνή χρήση αριθμών, γραμμάτων, χρωμάτων κ.α. με ειδική έννοια. Τρίτον, η ειδολογική συγγένειά του με αποκαλυπτικά έργα ιουδαϊκής προελεύσεως. Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε και την αμφιβολία ως προς την ορθή εξηγητική μέθοδο, δηλ. την γραμματική - ιστορική ή την αλληγορική - μυστική. Δεν είναι επίσης πάντοτε βέβαιο, αν και τότε η Αποκάλυψη απευθύνεται προς τους χριστιανούς της εποχής της ή ευαγγελίζεται άγνωστα μελλοντικά γεγονότα της παγκόσμιας ιστορίας.

Δυσκολίες στην ερμηνεία

Στην ιστορία της ερμηνείας της Αποκαλύψεως διαπιστώνει κανείς πολλαπλές τάσεις. Η αρχαία Εκκλησία την κατανόησε κατά βάση ως προφητικό βιβλίο, το οποίο περιγράφει με συμβολικό και «μυστικό» τρόπο την πορεία της καθολικής ιστορίας ως την δευτέρα παρουσία. Αναγνώρισε σ' αυτό τις σκοτεινές δυνάμεις, που ελλοχεύουν στον κόσμο, το σωτήριο θέλημα του Θεού και τον τελικό θρίαμβο του Χριστού. Απέφυγε όμως συνειδητά να συνδέσει τις πολλαπλές οπτασίες, τα δύο θηρία του κεφ. 13 ή τον αριθμό 666 με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα ή πρόσωπα. Τούτο έγινε αργότερα καθ' όλο τον Μεσαίωνα, σε Ανατολή και Δύση. Στη νεώτερη εποχή, οπότε η Αποκάλυψη έγινε αντικείμενο αυστηρής φιλολογικής κριτικής, προτάθηκαν πολλαπλές μέθοδοι ερμηνείας.

Άλλοι περιόρισαν την προοπτική της μόνο στις ιστορικές συνθήκες του συγγραφέα, άλλοι δέχθηκαν ότι οι προφητείες της αφορούν μόνο τα γεγονότα, που θα συμβούν αμέσως προ της δευτέρας παρουσίας, άλλοι μετέτρεψαν τις συμβολικές μαρτυρίες της, με βάση αυθαίρετη αλληγορική ερμηνεία, σε αιώνιες πνευματικές αλήθειες και άλλοι τέλος θέλησαν να εξηγήσουν τον συμβολικό κόσμο της με σύγκριση προς συγγενείς θρησκευτικές εξωχριστιανικές πηγές. Καμιά από τις μεθόδους αυτές δεν θεωρείται σήμερα επαρκής και η έρευνα αναζη-

τεί ακόμα την ορθή πρόσβαση προς το μυστικό μήνυμα του προφητικού μας βιβλίου. Οποιαδήποτε εξηγητική μέθοδος και αν προκριθεί, οι καταχρήσεις και παρερμηνείες αποτελούν σχεδόν πάντα τον κανόνα. Η ανθρώπινη φαντασία, όταν μάλιστα τροφοδοτείται από νοσηρές θρησκευτικές προκαταλήψεις, δεν δυσκολεύθηκε να αντλήσει από την Αποκάλυψη τις πλέον απίθανες και ανιστόρητες «προφητείες».

Παρά τις προφανείς δυσκολίες για την ορθή ερμηνεία της, η Αποκάλυψη δεν είναι σφραγισμένο βιβλίο (22,10). Το αποκαλυπτικό σκηνικό του, οι οπτασίες, οι συμβολισμοί, οι μυστικοί αριθμοί, οι εικονικές παραστάσεις του, οι πληγές, οι εντολές, κ.λπ., μεταφέρουν συγκεκριμένο μήνυμα του Ιησού Χριστού προς την Εκκλησία και προς τον κόσμο.

Για τον λόγο τούτο μακαρίζονται όσοι τηρούν τους λόγους του προφητικού αυτού βιβλίου (1,3,22,7.18) και απειλούνται με αιώνιο αφανισμό όσοι προσθέτουν ή αφαιρούν κάτι απ' αυτό (22,18-19). Πάντως ο συγγραφέας Ιωάννης έχει συνειδηση της αδυναμίας του όπως και του αναγνώστη να κατανοήσει από μόνος του τα ορώμενα και δρώμενα και επαναλαμβάνει συχνά τη ρητή εντολή του Κυρίου «ο έχων ους ακουσάτω τι το Πνεύμα λέγει ταις Εκκλησίαις». Η εντολή αυτή αποτελεί τον πλέον σίγουρο ερμηνευτικό οδηγό της Αποκαλύψεως.

Ερμηνευτικές προϋποθέσεις

Κατ' αρχήν η Αποκάλυψη απευθύνεται ρητά προς τις Εκκλησίες και μπορεί να κατανοηθεί μόνο από τους πιστούς. Δεν είναι δηλ. κείμενο της μαντικής ή «μυστικής» φιλολογίας, το οποίο πληροφορεί απλώς για τον μυθικό κόσμο ή τους οραματισμούς του συγγραφέα του. Ο Ιωάννης ομιλεί προς τους εντός της Εκκλησίας και όχι προς τους εκτός (1,1.11. 22,16). Μεταφέρει σ' αυτούς «λόγους προφητείας», αποκαλύπτει δηλ. «σημαίνει» (1,1) το σχέδιο του Θεού ως προς το παρόν και το μέλλον του κόσμου. Ωστόσο η αποκάλυψη αυτή παρέχεται σ' αυτόν από τον ίδιο τον Κύριο και κατανοείται μόνον από εκείνους οι οποίοι έχουν μια έκτη αίσθηση, την αίσθηση του Πνεύματος.

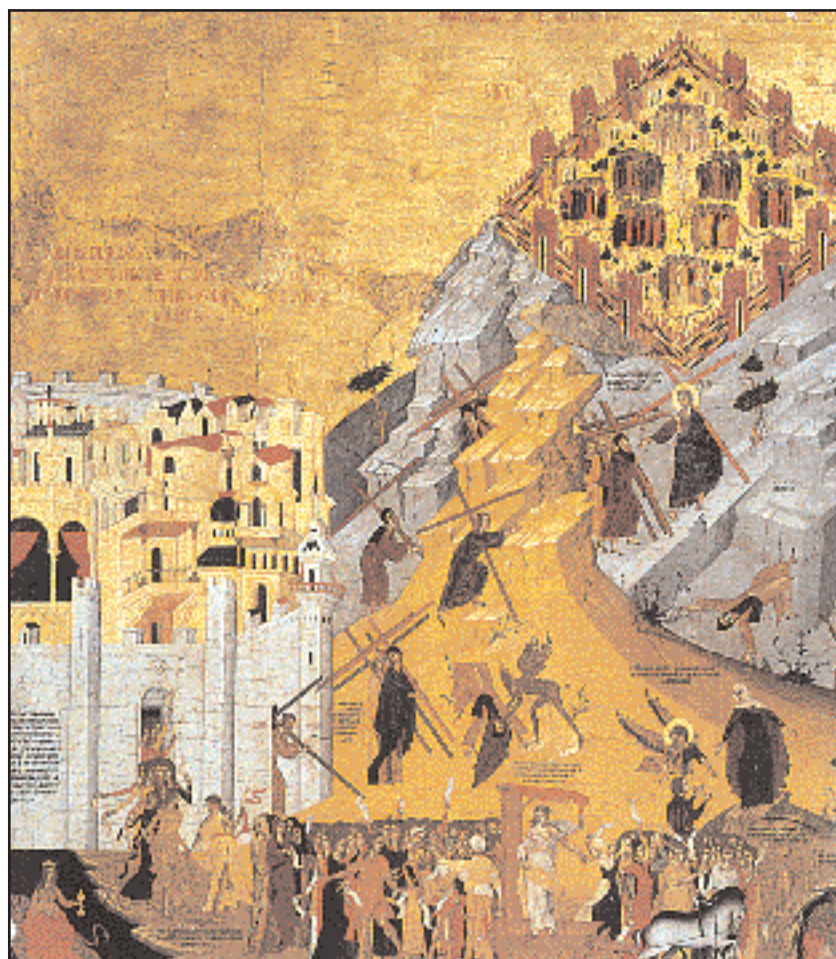
Αυτές είναι ερμηνευτικές προϋποθέσεις, οι οποίες κατηύθυναν την Εκκλησία, ώστε να αποφύγει τις ακρότητες και τις αυθαιρεσίες κατά την ερμηνεία της Αποκαλύψεως και να την αποσπάσει από την μυθομανία των αιρετικών.

Η Αποκάλυψη δεν προσφέρεται στην αυθαιρεσία και τη φαντασίωση. Η ερμηνεία της προϋποθέτει οπωσδήποτε τη γνώση του θρησκευτικού κόσμου της Παλαιάς Διαθήκης, της ισραηλιτικής προφητείας και της αποκαλυπτικής φιλολογίας του Ιουδαϊσμού κατά την

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Ο Άγιος Ιωάννης εις Πάτμον. Χειρόγραφο των αρχών του 12ου αιώνα (μεγ. εικ. 19X13,2 εκ.). Βρετανικό Μουσείο.

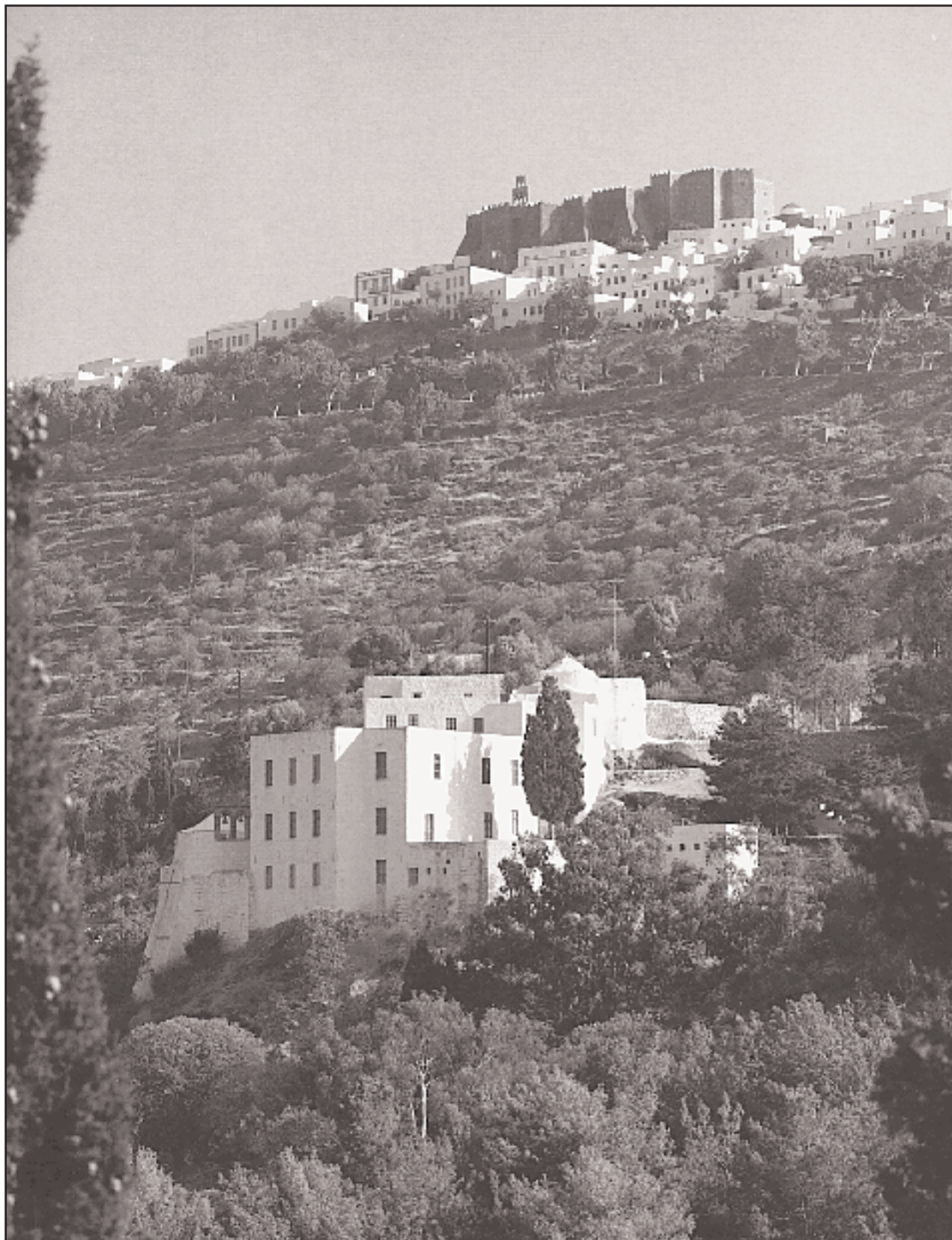
Η εικόνα, «Αλληγορία της Νεω Ιερουσαλήμ», εμπνέεται από τις προφητείες της Π. Διαθήκης και την Αποκάλυψη του Ιωάννη. Κάτω αριστερά εικονίζεται μια πόλη μέσα σε τείχος που συμβολίζει τη Βαβυλώνα. Στη γωνία δίνεται και η αλληγορική παράσταση της πόλης ως πληθωρικής εστεμμένης γυναίκας, όπως τη βρίσκουμε στην Αποκάλυψη. Στη βάση της εικόνας βλέπουμε προσωποποιημένα τα αμαρτήματα. Το δεξιό μέρος καταλαμβάνει το βουνό με τον Χριστό πορευόμενο κρατώντας το σταυρό. Ενώ στο άνω δεξιό μέρος, σε ρόμβο, προβάλλει η Νεω Ιερουσαλήμ ως ο παράδεισος, τόπος δικαίων μετά τη Μέλλουσα Κρίση. Έργο ανωνύμου, γύρω στο 1500, βρίσκεται στη Μονή Υ.Θ. Πλατυτέρας, Κέρκυρα. (Φωτ. Ηλ. Ηλιάδης).

Συνέχεια από την 7η σελίδα

ελληνιστική εποχή. Απαραίτητη είναι επίσης η σύγκριση με τα λοιπά κείμενα της Καινής Διαθήκης και προ παντός με εκείνα του Ευαγγελιστή Ιωάννη.

Σίγουρος ερμηνευτικός οδηγός είναι όμως η ιστορία και η επιρροή της Αποκαλύψεως στη ζωή και στη λατρεία της Εκκλησίας. Κατά τη μορφή και τη μαρτυρία της συνδυάζει οργανικά την προφητεία με την (ουράνια) λειτουργία, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη φύση και αποστολή της Εκκλησίας. Η προφητεία αποκαλύπτει ως παρόντα τα γεγονότα του παρελθόντος και του μέλλοντος και η λειτουργία αναπαριστά προληπτικά στο παρόν το πλήρωμα της ιστορίας. Έτσι η προφητεία και η λειτουργία μαρτυρούν και ενεργοποιούν την πραγματικότητα του μοναδικού κυρίαρχου της ιστορίας, Ιησού Χριστού. Αυτή είναι η ιδιομορφία και η απόλυτη πρωτοτυπία της Αποκαλύψεως. Στο σύνολό της «σημαίνει» προφητικά την πορεία της παγκόσμιας ιστορίας στη συνάφεια της ουράνιας λειτουργίας. Τα έσχατα γεγονότα συντελούνται στη ροή και αποτελούν επί μέρους σταθμούς της. Η λατρεία της Εκκλησίας, η οποία αναπαριστά στο ιστορικό παρόν την ουράνια λειτουργία, είναι ο χώρος όπου «σημαίνεται» η πορεία και το τέλος της ιστορίας. Την κατανοούν μόνον οι νηπτικοί και πνευματικοί όσοι έχουν «ους ακούειν» και τηρούν τους λόγους του προφητικού πνεύματος.

Σημειώνουμε ακόμα ότι παρά την απουσία της από τα λειτουργικά αναγνώσματα, η Αποκάλυψη επηρέασε όσο κανένα άλλο βιβλίο της Καινής Διαθήκης την διαμόρφωση της λειτουργίας υμνογραφικής, εικονογραφικής και ναοδομικής παραδόσεως της Εκκλησίας. Το αιγιματικό μήνυμά της εκτυλίσσεται ως παρούσα πραγματικότητα στο λειτουργικό δρώμενο και σκηνικό. Η Αγία Τράπεζα είναι το θυσιαστήριο του εσφαγμένου Αρνίου, θεμελιωμένο στα λείψανα των Μαρτύρων. Πάνω σ' αυτήν βρίσκονται οι επτά λυχνίες και το βιβλίο της ζωής, το οποίο μόνο το Αρνίο μπορεί να ανοίξει. Πίσω από την Αγία Τράπεζα ορθώνεται το σύνθρονο με κέντρο το θρόνο του «παλαιού των ημερών» και γύρω του τους θρόνους των πρεσβυτέρων. Στην αφίδα της κόγχης του ιερού κυριαρχεί η Πλατυτέρα η «περιβεβλημένη τον ήλιον» γυναίκα με τον Υιό της, ενώ διακονείται από τους αγγέλους. Στην προέκταση της εικονίζεται η ετοιμασία του θρόνου, η παράσταση της κρίσεως, η οποία οδηγεί απ' ευθείας στον Παντοκράτορα και δίκαιο κριτή του τρούλλου. Στα πλάγια τοιχώματα των ναών ιστορούνται τα νέφη των Αγίων και Μαρτύρων. Πολυάριθμοι εκκλησιαστικοί ύμνοι έχουν εκτεταμένα δάνεια από την Αποκάλυψη. Ο ναός υποδηλώνει την οργάνωση και τον τελικό προορισμό του κόσμου. Ο θριάμβος του αρνιού πάνω στις δαιμονικές δυνάμεις και η σω-

Η Μονή της Αποκαλύψεως κάτω, στο μέσο της πλαγιάς. Ο οικισμός της χώρας Πάτμου και η Μονή του Θεολόγου επάνω, στην κορυφή του λόφου. Η ιστορία του νησιού είναι ταυτισμένη με το προφητικό κείμενο του Ιωάννη. Η Πάτμος, ταυτισμένη με το προφητικό κείμενο του Ιωάννη, έχει καταστεί το «Ιερό νησί του Αιγαίου».

τηρία των πιστών του κατά την έσχατη κρίση, που αποτελούν το κύριο θέμα της Αποκαλύψεως είναι το κυρίαρχο βίωμα του πιστού μέσα στο λειτουργικό χώρο.

Βασικό μήνυμα

Μόνο στο φως της προφητικής και λειτουργικής αυτής προοπτικής μπορεί να υποψιασθεί κανείς το βασικό μήνυμα της Αποκαλύψεως. Κυρίαρχο πρόσωπο είναι το εσφαγμένο Αρνίο, το Α και το Ω, ο κύριος και ο παντοκράτωρ, ο οποίος δημιούργησε τον κόσμο και κατευθύνει δυναμικά την πορεία του προς το αναπότρεπτο τέλος. Θέ-

λημά του είναι η προστασία των εκλεκτών από τη λυσσαλέα επίθεση των δαιμονικών δυνάμεων, που ενεργούν στον κόσμο με πολλαπλή μορφή, όπως είναι η άθρη κοσμική εξουσία, η ανήθικη οικονομία, η αντίθετη ιδεολογία και προπαγάνδα, ο απάνθρωπος καταναλωτισμός κ.α. Αποστέλλει στον κόσμο «πληγές», προκειμένου να δώσει σ' αυτόν πολλαπλή ευκαιρία μετανοίας και επιτρέπει για περιορισμένο χρόνο στον «δράκοντα» να δοκιμάσει τους πιστούς.

Όταν έλθει η άγνωστη, αλλά βραχυπρόθεσμη στιγμή της παρουσίας του Χριστού, οπότε γίνεται η τελική σύγκρουση με τον Σα-

τανά και τους θιασώτες του, τότε αποκαθαίρεται ο κόσμος από τις δαιμονικές δυνάμεις και ανακαινίζεται. Ολόκληρη η καινή κτίση, η Εκκλησία των σεσωσμένων, συνάγεται γύρω από τον θρόνο του Αρνίου, ατενίζει το πρόσωπό του, αυγάζεται από αυτό και αναμέλπει ασίγαστα τον ύμνο του θριάμβου.

Η Αποκάλυψη δεν εξαγγέλλει απλώς ένα μήνυμα, ελεύθερο στην προκατάληψη, την αιρετική προπαγάνδα ή τη φαντασίωση, αλλά «σημαίνει» προφητικά στο λειτουργικό γεγονός της Εκκλησίας τη «μυστική» και ωστόσο βέβαιη κατάληξη της Ιστορίας, την εγγύς βασιλεία του Θεού.

Ο προφήτης Ιωάννης

Τα αποκαλυπτικά κείμενα προς τις επτά εκκλησίες της Ασίας

Του Δημήτρη Κυρτάτα

Αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ θεωρούσε τον εαυτό του προφήτη και το σύγγραμμά του προφητεία. Για το προφητικό αξίωμα δείχνει τον μεγαλύτερο δυνατό σεβασμό. Για άλλο εκκλησιαστικό αξίωμα δεν κάνει λόγο, παρά για τους δώδεκα αποστόλους του αρνίου. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, προφητική ιδιότητα διεκδικούσαν επίσης μια ηγετική γυναικεία μορφή στα Θυάτεια, καθώς και το κύριο όργανο του Διαβόλου επί της γης. Ο ίδιος αμφισβητεί τον τίτλο της αντιπάλου του και αποκαλεί τον μεγάλο εχθρό της ανθρωπότητας ψευδοπροφήτη.

Όλα αυτά βεβαιώνουν ότι οι χριστιανικές κοινότητες της εποχής του καθοδηγούνταν από προφήτες και εμπνέονταν από προφητείες. Η διδαχή του Ιησού δεν είχε ακόμα αποκρυσταλλωθεί σε δόγμα, και την ηγεσία των εκκλησιών δεν την είχε αναλάβει οριστικά το εκκολαπτόμενο ιερατείο.

Το σύγγραμμα του Ιωάννη ωστόσο δεν είναι μια απλή προφητεία ανάμεσα στις πολλές που κυκλοφορούσαν μεταξύ των πιστών. Ασχολείται με τον κόσμο στο σύνολό του και προσβλέπει σε μια νέα ουράνια τάξη που θα τον αντικαταστήσει. Στο πρώτο του μέρος κάνει λόγο για τα προβλήματα επτά συγκεκριμένων εκκλησιών της Μικράς Ασίας. Αλλά τα μηνύματά του σ' αυτές δεν είναι εφήμερα. Οι λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής έχουν νόημα λόγω των επιπτώσεών τους στη μεγάλη κρίση της ανθρωπότητας. Με τον οικουμενισμό της, η Αποκάλυψη παίρνει το χαρακτήρα ενός γενικού μανιφέστου.

Ο Ιωάννης ισχυρίζεται ότι κατέγραψε μια εκστατική εμπειρία. Βρισκόταν στην Πάτμο όταν τον συνεπήρε το Πνεύμα και του έδειξε τον θαυμαστό κόσμο που περιγράφει. Οι περιγραφές του όμως παραπέμπουν επίμονα σε εικόνες και σύμβολα της ιουδαϊκής προφητικής και αποκαλυπτικής γραμματείας. Οι παραπομπές αυτές μάλιστα είναι τόσο χαρακτηριστικές που θα τις αναγνώριζε χωρίς δυσκολία κάθε καλός Ιουδαίος ή χριστιανός. Δίνουν μάλιστα την εντύπωση ότι επιχειρούν να συμπυκνώσουν ολόκληρη τη σοφία της ιουδαϊκής παράδοσης. Η συμβολή του Ιωάννη δεν βρίσκεται στην πρωτοτυπία των οραμάτων του αλλά στη σύνθεσή τους.

Η σύνθεση της Αποκάλυψης είναι ευφάνταστη και δημιουργική. Ενοποιεί ετερόκλητα στοιχεία,

Ο Ιωάννης ο Θεολόγος σε φορητή εικόνα, γύρω στο 1500. Μονή Ιωάννου Θεολόγου, Πάτμος.

διαφορετικών εποχών, προσδίδοντάς τους νέο νόημα. Η διδαχή του αρνίου είχε φέρει την ανθρωπινή ιστορία πολύ κοντά στο τέρμα της. Οι εξαγγελίες των μεγάλων προφητών του παρελθόντος είχαν ήδη αρχίσει να συντελούνται. Οι πιστοί δεν χρειάζονταν πια νέες ειδικές εξαγγελίες αλλά μια γενική σύνοψη. Αυτό το ρόλο τον παίζει η προφητεία του Ιωάννη. Με τις αναγνωρίσιμες εικόνες της και τα προσεκτικά επιλεγμένα σύμβολά της ανακαλεί όλες σχεδόν τις μεγάλες προφητείες του παρελθόντος, τις συνδυάζει μεταξύ τους και τελικά τις υποκαθιστά. Η Αποκάλυψη δεν είναι μια απλή

προφητεία γιατί, κατά τον συγγραφέα της, αποτελεί την τελευταία μεγάλη και γενική προφητεία.

Προφητεία και αποκάλυψη

Ο όρος «αποκάλυψη» ήταν συνήθης στο χριστιανικό λεξιλόγιο του πρώτου αιώνα. Σύμφωνα με τον Ιωάννη, ο Θεός αποκαλύπτει στους δούλους του, διά του Ιησού Χριστού, όσα πρόκειται να συμβούν «εν τάχει». Ο Ιησούς στέλνει την αποκάλυψη με τον άγγελο του στον Ιωάννη, που την καταγράφει και την κοινοποιεί. Η αναγγελία ωστόσο του επερχόμενου τέλους

και της κρίσης δεν ήταν άγνωστες στους χριστιανούς. Εκείνο που ίσως δεν γνώριζαν όλοι καλά ήταν το μέγεθος της τιμωρίας που αναμένει τους αμαρτωλούς. Το κύριο μέλημα του Ιωάννη δεν ήταν η υπόμνηση του επερχόμενου τέλους, αλλά η σωτηρία των πιστών ενόψει του επερχόμενου τέλους. Τον ανησυχούσαν η χαλάρωση της πίστης και τα ηθικά παραπτώματα μέσα στις εκκλησίες. Γι' αυτό και γίνεται βίαιος με την ανεκτική διδασκαλία ορισμένων τοπικών ηγετών του χριστιανισμού.

Μέχρι να εκχυθεί το αίμα του αρνίου, οι προφήτες είχαν το περιθώριο να αναφέρονται και σε πολύ μακρινά γεγονότα. Τώρα πια δεν υπάρχει χρόνος. Όλα συντελούνται με γοργούς ρυθμούς. Η ώρα του μέλλοντος έχει φθάσει και η προφητεία του Ιωάννη καθίσταται έτσι μια προφητεία του παρόντος.

Παρά το σεβασμό του για την ιουδαϊκή αποκαλυπτική παράδοση, ο Ιωάννης ξεκόβει από την ενασχόληση με την ιστορία. Δεν τον ενδιαφέρουν οι ιστορικές περιόδολογήσεις και δεν αφηγείται τη μοίρα των διαδοχικών βασιλείων. Από την ανάμνηση των πολέμων κρατάει μόνο την προοπτική μιας μεγάλης αναμέτρησης. Οι δυνάμεις του Σατανά θα αναμετρηθούν με τους αγίους. Η σύγκρουση θα είναι τρομακτική αλλά και οριστική. Υστερα ένας νέος ουρανός και μια νέα γη θα πάρουν τη θέση του παλαιού κόσμου, και οι άγιοι θα βασιλεύσουν «εις τους αιώνας των αιώνων».

Η εσχατολογική οπτική κάνει τον Ιωάννη να αδιαφορεί για την ιστορία. Ενα πρόσφατο γεγονός όμως έχει σημαδέψει τη συνείδηση και τη σκέψη του. Ο ξεσηκωμός των Ιουδαίων είχε μόλις καταλήξει σε μια γενική σφαγή. Οι νικηφόροι Ρωμαίοι σκόρπισαν τον όλεθρο, κατέσκαψαν την Ιερουσαλήμ και έκαψαν το ναό του Σολομώντα. Ο Ιωάννης ήταν ενήμερος για τις λεπτομέρειες αυτού του άνιστου αγώνα. Θα μπορούσε μάλιστα να έχει ζήσει προσωπικά ορισμένες φάσεις του. Η αγριότητα του πολέμου αποτυπώνεται με ενάργεια στο όραμά του, αλλά αντεστραμμένη. Η μικρή και ασημαντη κοινότητα των πιστών θα θριαμβεύσει πάνω στις παντοδύναμες εξουσίες του κόσμου. Η τραυματική εμπειρία μετατρέπεται σε προσδοκία.

Ο τρόπος με τον οποίο η Αποκάλυψη συνοψίζει την προγενέστερη προφητική παράδοση και η εμμονή της στην επικαιρότητα του

Συνέχεια στη 10η σελίδα

Συνέχεια από την 9η σελίδα

έσχατου χρόνου την κατέστησαν κείμενο ιδιόρρυθμο. Η συνάφειά της με προγενέστερες προφητείες ήταν φανερή, αλλά μεγαλύτερη εντύπωση προκαλούσαν οι διαφορές της. Από πολύ νωρίς οι αναγνώστες της προτίμησαν να την αποκαλούν «αποκάλυψη», από την πρώτη της λέξη, και όχι «προφητεία», όπως την παρουσιάζει ο συγγραφέας της.

Οι χριστιανικές αποκάλυψεις

Οι πρώτοι αναγνώστες της Αποκάλυψης δεν θα είχαν πρόβλημα να κατανοήσουν τη γλώσσα και τα σύμβολά της. Το λεξιλόγιό της είναι δανεισμένο από κείμενα που Ιουδαίοι και χριστιανοί γνώριζαν καλά.

Οι εξαιρέσεις είναι ελάχιστες. Ο αριθμός που κρύβει το όνομα του θηρίου, για παράδειγμα, δεν είναι γνωστός από αλλού. Την αβεβαιότητα για την αποκρυπτογράφησή του επιτείνει η ασυμφωνία των αρχαίων χειρογράφων. Ηδη τον δεύτερο αιώνα μαρτυρούνται δύο αριθμοί, το 666 και 616, ενώ σε μεταγενέστερες εποχές η σύγχυση μεγαλώνει.

Η πρακτική της απόδοσης ονομάτων με αριθμούς ωστόσο ήταν συνήθης. Το όνομα του Ιησού αποδίδεται ως 888. Και γενικά οι ευαριθμοί πρώτοι αναγνώστες μπορούσαν με ευκολία να ανταλλάξουν πληροφορίες μεταξύ τους. Ο Ιωάννης δεν επιθυμούσε να σκοτίσει αλλά να φωτίσει.

Εναν αιώνα μετά τη συγγραφή της Αποκάλυψης, τα δεδομένα είχαν αλλάξει. Ο χριστιανισμός είχε ξεκόψει οριστικά από τον ιουδαϊσμό. Πολλά από τα σύμβολα της ιουδαϊκής αποκαλυπτικής παράδοσης ξεχάστηκαν. Σημαντικότερο όμως είναι ότι η τελική κρίση δεν είχε συντελεστεί όσο άμεσα ανέμεναν οι πρώτοι χριστιανοί. Οι αναγνώστες της Αποκάλυψης δεν μπορούσαν να φανταστούν ότι ο συγγραφέας της αναφερόταν στο παρόν του – που ήταν κιάλας παρελθόν τους.

Οι ισχυρισμοί του έδιναν την εντύπωση ότι αφορούσαν το μέλλον και μάλιστα το μακρινό. Ολοι άρχισαν να αναζητούν νοήματα και κρυπτογραφικά μηνύματα εκεί που δεν υπήρχαν. Η συγγραφή του Ιωάννη άρχισε σταδιακά να γίνεται δυσνόητη και στο τέλος ακατανόητη. Πολλοί ήθελαν να την απορρίψουν. Τους φαινόταν εξαιρετικά σκοτεινή και ξένη προς τη διδασχή του Ιησού. Τη διέσωσε όμως το όνομα του συγγραφέα της που παρέπεμπε στο μαθητή του Ιησού. Και κυρίως τη διέσωσαν οι αλληγορικές ερμηνείες που την καθιστούσαν ικανή να λέει σε κάθε αναγνώστη αυτό που ήθελε να διαβάσει.

Λίγες δεκαετίες μετά τη συγγραφή της Αποκάλυψης άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους και

Ο Ιωάννης, λεπτομέρεια από τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Ψηφιδωτό στην κόγχη του ιερού βήματος του καθολικού της Μονής Αγίας Αικατερίνης Σινά. Μέσον 6ου αιώνα.

Μικρογραφία του Ευαγγελιστή Ιωάννη, ένθρονου μπροστά στο αναλόγιο. Όπως και στις μικρογραφίες των άλλων Ευαγγελιστών, δύο κτίρια εικονίζονται στο βάθος και κίονες δημιουργούν το πλαίσιο. Η παράσταση είναι από περγαμηνό κώδικα του 13ου αιώνα και φέρει τον τίτλο «Τετραεὐάγγελο. Αποκάλυψη του Ιωάννου». Άλλοτε βρισκόταν στη Μονή Προδρόμου Σερρών και σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών.

άλλες χριστιανικές αποκάλυψεις. Επιχειρούσαν να συμπληρώσουν τα κενά της προφητείας του Ιωάννη και να απαντήσουν σε νέα ερωτήματα. Ενα από τα βασικά τους θέματα είναι η ακριβής φύση των απολαβών και των τιμωριών των δικαίων και των αδίκων. Οι περιγραφές τους σταδιακά πολλαπλασιάζονται και γίνονται αναλυτικότερες.

Οι αποκάλυψεις αυτές δεν έγιναν αποδεκτές στον ιερό κανόνα της Καινής Διαθήκης αλλά διαβάζονταν με πάθος. Διαμόρφωσαν τις συνειδήσεις των πιστών και ενέπνευσαν τους αγιογράφους. Οι χριστιανικές δοξασίες για τα έσχατα είναι βαθύτατα επηρεασμένες από τις απόκρυφες αποκάλυψεις. Η «Θεία Κωμωδία» του Δάντη δεν είναι παρά ένας κρίκος στην αλυσίδα της αποκαλυπτικής αυτής γραμματείας.

Στο τέλος του εικοστού αιώνα, ο χριστιανός που θα αναζητήσει την πηγή των πληροφοριών του περί παραδείσου και κολάσεως θα διαπιστώσει ότι η Καινή Διαθήκη δεν είναι εξαιρετικά διαφωτιστική. Θα βρει όμως όλα όσα γνωρίζει στα απόκρυφα κείμενα που προεκτείνουν τα οράματα του Ιωάννη. Η ειρωνεία είναι ότι ο Ιωάννης δεν είχε φανταστεί μια τέτοια προέκταση. Με την προφητεία του πίστευε πως συνοψίζει την ιουδαϊκή και τη χριστιανική διδασκαλία και ότι έδινε οριστικές απαντήσεις για τα έσχατα.

Όπως έδειξαν τα πράγματα άνοιξε το δρόμο για νέες απορίες. Πολλοί αναζητούν στην Αποκάλυψη και τις σχετικές απαντήσεις.

Οι συμβολισμοί στην Αποκάλυψη

Η μεταφορά του μηνύματος γίνεται από αλυσίδα συμβόλων και αλληγορικών εικόνων

«Υπάγετε και εκχέετε τας επτά φιάλας του θυμού του Θεού εις την γην» (16,1). Οι φιάλες περιέχουν το μεγάλο θυμό του Θεού για την κακότητα και την αμετανοησία του κόσμου. Ειδικότερα όμως για τη θεοποίηση της πολιτικής με την αυτοκρατορική λατρεία που επέβαλε η Ρώμη. Να ένας λόγος της διαχρονικότητας των συμβολισμών του Ιωάννη. (Λεπτομέρεια από τοιχογραφία του Δημήτριου στο Καθολικό του μοναστηριού της Ρίλας, (19ος αιώνας).

Του **Σάββα Αγουριδή**

Ομότιμον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ του Ιωάννη δεν είναι ένα βιβλίο που χρησιμοποιεί εδώ κι εκεί συμβολισμούς. Το θέμα του βιβλίου είναι τέτοιο που εκφράζεται μόνο με μία αλυσίδα από συμβολισμούς. Ο συγγραφέας είναι Σημίτης, και ξέρουμε όλοι από την Π. Διαθήκη το ρόλο του συμβόλου στη σκέψη των Σημιτών. Θέλουν να μας μιλήσουν για το νόημα της ζωής, της ιστορίας, του μέλλοντός μας. Δεν το κάνουν αυτό με ένα συλλογιστικό σωρείτη όπως οι

Ελληνες· απλούστατα, αυτοί λένε μια συμβολική ιστορία που εκφράζει άριστα το νόημα που θέλουν να διατυπώσουν. Τέτοιες είναι οι ιστορίες των Πρωτόπλαστων, του Νώε, της Βαβέλ κ.τ.λ. Αλλά ακόμα κι όταν γράφουν ή μιλάνε για την ιστορία του έθνους των, δεν γράφουν όπως ο Θουκυδίδης, ερευνώντας, ψάχνοντας για τα αίτια που προκάλεσαν το κάθε τι. Οι Εβραίοι ιστορικοί αναζητούν το συμβολικό θεϊκό ή ηθικό πλαίσιο που επέτρεψε αυτή ή εκείνη την εξέλιξη μέσα στην ιστορία.

Η Αποκαλυπτικοί Ιουδαίοι συγ-

γραφείς που εμφανίζονται κατά τους αμέσως π.Χ. αιώνες, αυτοί πια κι αν είναι οι κατ' εξοχήν συμβολιστές! Ξεκινάνε από ένα δυσάρεστο παρόν (περσική ή ελληνική ή ρωμαϊκή κυριαρχία στην Παλαιστίνη) και οραματίζονται ένα εθνικά και ανθρώπινα ελεύθερο μέλλον όχι υπό την κυριαρχία κάποιων νέων τυράννων αλλά μέσα στο βασίλειο του Θεού! Πρόκειται για οράματα, για όνειρα και εκστατικές οπτασίες, όπου η γλώσσα μεταφοράς του μηνύματος είναι μόνο το σύμβολο. Ετσι είναι γραμμένα τα βιβλία του Δανιήλ, του Ενώχ, του Βα-

ρούχ και πολλών άλλων. Με αυτόν τον τρόπο είναι γραμμένη και η Αποκάλυψη του Ιωάννη.

Η γλώσσα

Κύριο θέμα και της Αποκάλυψης του Ιωάννη είναι να φύγει ο «παρών αιών» της δουλείας, της καταπίεσης, της αδικίας και του μίσους για να έλθει ο «μέλλον αιών» της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της αγάπης. Πώς όμως να μιλήσουμε γι' αυτόν τον ωραίο μέλλοντα αιώνα με την ίδια γλώσσα που

Συνέχεια στη 12η σελίδα

Συνέχεια από την 11η σελίδα

μιλάμε για τον παρόντα; Είναι πολύ διαφορετικοί αυτοί οι δύο κόσμοι για να μιλήσουμε με την ίδια γλώσσα και περί των δύο. Γι' αυτό το λόγο η «κοινή ελληνική» των Ελληνιστικών χρόνων που χρησιμοποιεί ο Ιωάννης είναι μία «σπασμένη» ελληνική: έχειστη γραμματική ανακόλουθα και στη σύνταξη σολοικισμούς: π.χ. «Και ο νικῶν και ο τηρῶν τα ἔργα μου, δώσω αὐτῷ ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν ἐθνῶν..» (2,26). «Ο νικῶν δώσω αὐτῇ καθίστη...» (3,21). «... Και ἡ φωνὴ ἡ πρώτη ἢ ἡκουσα ὡς σάλπιγγος λαλοῦσης μετ' ἐμοῦ λέγων...» (4,1). «Και εἶδον, και ἰδοῦ νεφέλη λευκὴ, και ἐπὶ τὴν νεφέλην καθήμενον ὁμοιον υἱὸν ἀνθρώπου, ἔχων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ...» (14,14). Το σπάσιμο της γλώσσας βοηθάει τον συγγραφέα να μας πει πως δεν μπορούμε να μιλάμε για όλα τα πράγματα με την ίδια γλώσσα.

Εικόνες-σύμβολα

Όπως υπαινιχθήκαμε πιο πάνω, η Αποκάλυψη αποτελεί καλλιτεχνική δημιουργία από αλυσίδα συμβολισμών και εικόνων που στο σύνολό τους αναπτύσσουν ένα θέμα και επί του προκειμένου την καταστροφή του παρόντος κόσμου με τις αθλιότητες που τον χαρακτηρίζουν, και τον ερχομό ενός νέου κόσμου, μιας «καινῆς γῆς», μιας νέας «πόλης» του Θεού που κατεβαίνει σαν νύμφη από τον ουρανό για να τελέσει τους γάμους της με το Χριστό, με καλεσμένους όλους του δικαίους ἐπὶ τῆς γῆς. Απαρχῆς μέχρι τέλους η Αποκάλυψη του Ιωάννη αναπτύσσει αυτό το θέμα με εικόνες και σύμβολα, παρμένα από την Π. Διαθήκη, από την Ιουδαϊκή Αποκαλυπτική, από το ελληνικό θέατρο, από την ανατολική μυθολογία και αστρολογία. Λίγα παραδείγματα αυτού του τύπου γραφῆς θα αναφερθούν στη συνέχεια: Μετά τις Επιστολές προς τις Επτὰ Εκκλησίες της Ασίας, που είναι επτά γιατί συμβολίζουν την οικουμενική εκκλησία, ακολουθεῖ ἡ ἀνακήρυξη του Χριστοῦ στον ουρανό, κατὰ τὴν Ουράνια Λειτουργία, ὡς του «ἀξίου» να κυβερνήσει το νέο κόσμο του Θεού, αφού συντρίψει τον παλαιό. Ο υμνούμενος νέος κυρίαρχος του κόσμου παρουσιάζεται με τὴν συμβολικὴ εἰκόνα του «εσφαγμένου αρνίου».

Ο νέος κύριος του κόσμου τίθεται ευθύς ἐπὶ το ἔργον, ἀρχίζοντας τὴ διάλυση του παρόντος κόσμου με τὴν ἀποστολὴ φοβερῶν δεινῶν ἐπὶ το κόσμου: προκαταρκτικά ἀνοίγοντας ἐπτὰ σφραγίδες ἐνός κυλίνδρου ὅπου εἶναι γραμμένες οἱ συμφορές και στη συνέχεια ἐξαγγέλλοντας τα ἐρχόμενα τρομερά με τὴν σάλπιγγος ἐπτὰ ἀγγέλων που ἐμφανίζονται διαδοχικά. Καὶ ὅλα αὐτὰ εἶναι προκαταρκτικά, γιατί τὸ τέλος ἐρχεται με τὴν ἐπτὰ φιάλες που περιέχουν τὸ μεγάλο θυμὸ του Θεοῦ για τὴν κακότητα και τὴν ἀμετανοησία του κόσμου, και, ἐιδικότερα, για τὴ θεοποίηση τῆς πολι-

Τὴ ρωμαϊκὴ στρατοκρατικὴ καταπίεση συμβολίζει ὁ Ιωάννης με δύο θηρία: Τὸ ἓνα ἐρχεται ἀπὸ θάλασσα και τὸ ἄλλο ἀπὸ ξηρὰ. «Και ἐστάθην ἐπὶ τὴν ἄμμον τῆς θαλάσσης και εἶδον ἐκ τῆς θαλάσσης θηρίον ἀνεβαίνον, ἔχων κέρατα δέκα και κεφαλὰς ἐπτὰ...» (13,1). Καὶ εἶδον ἄλλο θηρίον ἀναβαίνον ἐκ τῆς γῆς, και εἶχε κέρατα δύο ὅμοια ἀρνίῳ, και ἐλάλει ὡς δράκων. (13, 11). Τοιχογραφία στο καθολικὸ τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας του Ἁγίου Ορους. Ἔργο του Ζαχαρία (1852).

τικής με τὴν αυτοκρατορικὴ λατρεία που ἐπέβαλε ἡ Ρώμη. Τὴ διωκόμενη χριστιανικὴ ἐκκλησία τῶν ἡμερῶν που παρουσιάζει ὁ Ιωάννης ὡς ουράνια γυναίκα που ἓνας μεγάλος δράκοντας θέλει να σκοτώσει τα παιδιά τῆς, ἐνῶ ὁ Θεὸς τῆ σώζει «ποταμο-φόρητο» μέσα στην ἔρημο. Τὴ ρωμαϊκὴ στρατοκρατικὴ καταπίεση εἰκονίζει με δύο θηρία, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα ἐρχεται ἀπὸ τὴ θάλασσα και τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν ξηρὰ. Καὶ τὸ κέντρο τῆς αυτοκρατορίας, ἡ Ρώμη - Βαβυλώνα, εἰκονίζεται ὡς ἡ πόρνη που κάθεται πάνω

στο θηρίο πίνοντας ἀντὶ για κρασί, τὸ αἷμα τῶν ἁγίων.

Ὅλα αὐτὰ καταλήγουν σε ἓναν τρομακτικὸ εσχατολογικὸ Πόλεμο, ὅπως τὸν ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ και τὴν ἄλλη χριστιανικὴ παράδοση. Στον πόλεμο αὐτὸ ἀνακατεύονται ουράνιες και ἀνθρώπινες στρατιές. Ὁ πόλεμος εἶναι μεταξύ του Μεσσία και του Θηρίου, και τελειώνει, φυσικά με τὸ μεσσιανικὸ θρίαμβο, με τὸν κόσμο ὡς τὴ νέα Πόλη του Θεοῦ κατ' ἀντίθεση προς τὴν ἀνελεύθερη και καταπιεστικὴ Ρώμη.

Πῶς να μιλήσει ὁ προφήτης για τὸ «καινόν» τῆς νέας πόλεως, χωρίς να προβεῖ πριν στο χαλασμό του παλαιῦ κόσμου! Ἐτσι παίρνει ἀπὸ τὴν παράδοση, ἰσραηλιτικὴ και ἐξωισραηλιτικὴ, ὅσες εἰκόνες μπορεῖ, τὴς συνδέει μεταξύ τους, για να δείξει πῶς θα ἔλθει αὐτὸς ὁ χαλασμός. Με πολλὴ ελευθερία χρησιμοποιεῖ ὁ Ιωάννης τα σύμβολά του. Ἐνα παράδειγμα: Ἀπὸ τὸ κεφ. 4 ἕως τὸ 19, ὁ θρόνος του Θεοῦ στον ουρανό, κατὰ τὴν ὁπτασία του Ιωάννη, και ἡ περί τὸν θρόνο τελούμενη Ουράνια Λειτουργία, ἀποτελοῦν τὸ

κέντρο και την αφετηρία των εσχολογικών γεγονότων. Όταν όμως, μετά το μεσσιανικό πόλεμο, η Πόλη του Θεού κατεβαίνει από τον ουρανό (η γη ήταν πολύ διεφθαρμένη για να γεννήσει αυτή μια τέτοια πόλη), ο Ιωάννης ευχαρίστως εγκαταλείπει τα περί ουρανίων θρόνων και κέντρων, ο θρόνος του Θεού και Μεσσία εγκαθίσταται μέσα στην Πόλη του Θεού πάνω στην καινούργια γη, και δεν αναφέρεται τίποτε περί ουρανού! Ο Ιωάννης χρησιμοποιεί πολύ **ελεύθερα** τα σύμβολά του.

Η αναγκαιότητα των συμβολισμών

Αλλά δεν ήταν μόνο η φύση του θέματος καθώς και η φιλολογική παράδοση που επέβαλαν στον Ιωάννη, τους συμβολισμούς, υπήρχαν επιπροσθέτως κοινωνικο-πολιτικοί λόγοι. Η Αποκάλυψη εστάλη από τον Ιωάννη σε ομάδες διωκόμενων από τη Ρώμη χριστιανών που αρνιόνταν την αυτοκρατορική λατρεία. Το αδίκημα αυτό είχε καταταγεί στα **ιδιώνυμα** («διά το όνομα» επιβαλλόταν η καταδίκη), γι' αυτό, ενώ οι παραλήπτες έπρεπε, διαβάζοντας την Αποκάλυψη στις συναθροίσεις των κοινοτήτων, να καταλαβαίνουν άνετα αυτά που τους έγραφε ο Ιωάννης, δεν έπρεπε να τα εννοεί η ρωμαϊκή αστυνομία, αν έπεφταν στα χέρια της. Αν γινόταν αυτό το τελευταίο, θα 'πεφταν πολλά κεφάλια.

Βοηθούσε, λοιπόν, πολύ ο συμβολισμός και τα αποκρυπτογραφήματα αυτό το σκοπό, να μην καταλαβαίνουν περί τίνος πρόκειται στα έργα αυτά οι εχθροί της χριστιανικής εκκλησίας. Ετσι, αντί για το όνομα του Νέρωνα στο κεφ. 13, έχουμε τον αριθμό 666. Ολοι οι πιστοί μπορούσαν να καταλάβουν ποιος είναι το θηρίο κάτω από τον αριθμό 666 «...Ο έχων νουν ψηφισάτω τον αριθμόν του θηρίου, αριθμός γαρ ανθρώπου εστί, και ο αριθμός αυτού εξακόσιοι εξήκοντα έξ» (13,18).

Απ' όλα όμως αυτά, ιδίως τα άμεσως παραπάνω, ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται, πως η Αποκάλυψη του Ιωάννη με αυτούς τους συμβολισμούς και τα αποκρυπτογραφήματα και την άμεση σχέση με πολιτικά γεγονότα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας των χρόνων του συγγραφέα, κατενοείτο εύκολα από τους αναγνώστες παραλήπτες της!

Ομως, μέσα σε μία ή δύο γενιές, οι αναγνώστες του βιβλίου άρχισαν να μην είναι σίγουροι για το νόημα πολλών από τα σύμβολα. Αυτό το ομολογούν οι πρώτοι εξηγητές της Αποκάλυψης μέσα στον β' αι. μ.Χ., όπως ο Ιππόλυτος, επίσκοπος Ρώμης, και Ειρηναίος, επίσκοπος της Λυών.

Με τον καιρό, το κακό έγινε πολύ μεγαλύτερο. Τη δυσκολία αυτή η επιστημονική έρευνα ξεπέρασε μετά τον 18ο αι., όταν η συγκριτική φιλολογία διαφώτισε σιγά σιγά τα πιο πολλά και σπουδαία από τα σύμβολα αυτού του βιβλίου.

Την διωκόμενη χριστιανική εκκλησία παρουσιάζει ο Ιωάννης ως ουράνια γυναίκα, («γυνή ενδεδυμένη τον ήλιον... και επί της κεφαλής αυτής στέφανος αστέρων δώδεκα» 13,1), που ένας δράκοντας θέλει να σκοτώσει τα παιδιά της, ενώ ο Θεός τη σώζει. Εικονογραφική απόδοση του Κεφ. 13, σε τοιχογραφία του καθολικού της Μονής Ζωγράφου του Αγίου Ορους. Έργο του Μητροφάνη, 1817.

Το κέντρο της αυτοκρατορίας, Ρώμη - Βαβυλώνα, εικονίζεται ως η πόρνη που κάθεται πάνω στο θηρίο, πίνοντας, αντί κρασί, το αίμα των αγίων. «Και είδον γυναίκα καθήμενη επί το θηρίον. (17,3). Βαβυλών η μεγάλη, η μήτηρ των πορνών και των βδελυγμάτων της γης. (17,5). Λεπτομέρεια από τοιχογραφία στο καθολικό της Μονής Ζωγράφου στο Αγιον Ορος, έργο του Μητροφάνη, (1817).

Αποκάλυψη και οι ποιητές

Διττή η σχέση των Σεφέρη και Ελύτη με το κείμενο του Ιωάννη

Του Γιώργη Γιατρομανωλάκη

Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ είναι το τελευταίο βιβλίο της Καινής Διαθήκης και αποτελεί το μοναδικό αποκαλυπτικό κείμενο που η Εκκλησία περιέλαβε στον κανόνα της Αγίας Γραφής. Περιέχει 22 Κεφάλαια που συγκροτούν τρία κύρια Μέρη (εκτός από την Εισαγωγή και τον Επίλογο). Στο 1ο Μέρος (Α 9-Γ) ο συγγραφέας (που αυτοσυστήνεται ως Ιωάννης, **αδελφός υμών και συγκοινωνός εν τη θλίψει και βασιλεία και υπομονή εν Ιησού Χριστώ**) αφού περιγράφει τη θεολογική κατάσταση στην οποία περιέπεσε στην Πάτμο εκθέτει την κατάσταση που επικρατεί στις επτά Εκκλησίες της Μ. Ασίας. Στο 2ο και εκτενέστερο Μέρος (Δ - ΙΒ 10) ο συγγραφέας μεταφέρεται εν εκστάσει μπροστά στην Πύλη του Ουρανού και περιγράφει όσα οράματα του αποκαλύπτονται: το θρόνο του Κυρίου με τα 4 λειτουργικά ζώα ολόγυρα, τη δόξα του Αρνίου -Ιησού, το άνοιγμα των επτά φοβερών σφραγίδων, την επιλογή των εκλεκτών, την έλευση του Αντίχριστου με τη μορφή του θηρίου, τις επτά πληγές, την αντεπίθεση του Χριστού, την πτώση της νοητής Βαβυλώνας και τον θρίαμβο της Εκκλησίας.

Τέλος, στο 3ο Μέρος (ΙΘ 11-ΚΑ 5) περιγράφεται η πνευματικώς (και όχι αριθμητικώς) εννοούμενη χιλιετής βασιλεία του Χριστού στη γη, όπου ο Θεός θα συγκατοικεί με τους εκλεκτούς του στη Νέα αχειροποίητη Ιερουσαλήμ.

Το βιβλίο κατακλύζεται από οραματικές εικόνες, σύμβολα, μεταφορές και αλληγορικές σκηνές και βασικό θέμα του είναι η κοσμογονική Πάλη ανάμεσα στο Καλό και στο Κακό, στο ιερό Αρνίο και στο δαιμονικό Θηρίο και η οριστική κατίσχυση του Χριστού. Αυτές οι πυρετώδεις και επίπονες περιγραφές της Σύγκρουσης (από έναν αυτόπτη «μάρτυρα» που χρησιμοποιεί συνεχώς τα ρήματα **ορώ** και **ακούω**), τα αρχέτυπα μαυριχαιστικά σύμβολα, ο άτακτος, κάποτε αφρόντιστος αλλά (και ίσως γι' αυτό) απόκοσμος και επιβλητικός λόγος, που εξακολουθεί να πάλλει ακόμη ζωντανός, με την παρατακτική σύνταξη και το ασύνδετο της λαϊκής λαλιάς του, όλα τούτα μαζί με την άκαμπτη αυστηρότητα του αφηγητή προσδίδουν στο κείμενο πρωτόγνωρη γοητεία ανάμικτη με αγωνία και τρόμο. Όμως εκείνο που, πιστεύω, μας εντυπωσιάζει πιο πολύ είναι η δραματικότητα (θα έλεγα θεατρικότητα) της **Αποκάλυψης**, καθώς ο ένθεος προφήτης (όπως ανάλογα ο ενθουσιώδης ποιητής του πλατωνικού **Ιωνα**) εικονογραφεί (ή σκηνοθετεί) το σύμπαν και την Ιστορία με αλληπάλληλες δραματικές σκηνές και «επεισόδια», μέσα από τα οποία εκτί-

«Δε γύρεψα ν' αποσαφηνίσω την ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ, πράγμα που έκαναν άνθρωποι εγκυρότεροι από εμένα· αλλά, με τη γνώση, τις ικανότητες και την προσήλωση που αξιώθηκα να έχω, θέλησα να μεταγράψω το παλαιό κείμενο στη σημερινή λαλιά μας. Δε ζήτησα να αναλύσω ή να διαλύσω την έκφρασή του. Απεναντίας, ήμουν ευτυχής όταν μπορούσα να κρατήσω την τραχύτητά του, θα έλεγα και το συνεπαρμό του, που του δίνει η θείκη εμπνοή» (Γ. Σεφέρης). Και οι δύο μεταγραφές στα νέα ελληνικά (Σεφέρης 1966 - Ελύτης 1985), μας χαρίζουν αμεσότερη επικοινωνία με το ιερό κείμενο.

θεται ο «αγών» του Αρνίου και του Θηρίου, η ύβρις του Σατανά και η καρτήρια νίκη του Χριστού.

Η προφητική, ιστορική και η θεολογική σημασία του βιβλίου είναι δεδομένη και έχει εξαντλητικά συζητηθεί και ερμηνευθεί από τους ειδικούς (χωρίς πάντως να έχει λυθεί οριστικά το πρόβλημα της πατρότητας και της χρονολόγησής του).

Το δικό μας σημείωμα έχει κυρίως χαρακτήρα φιλολογικό και προσπαθεί (όσο πιο σύντομα γίνεται) να δείξει τον τρόπο με τον οποίο τρεις ποιητές της λεγόμενης Γενιάς του Τριάντα, ο Σεφέρης, ο Ελύτης και ο Εμπειρικός «προσέλαβαν» την **Αποκάλυψη** και πώς την χρησιμοποίησαν

στο έργο τους, υφολογικά και ιδεολογικά².

Σεφέρης

Η σχέση του Σεφέρη και του Ελύτη με την **Αποκάλυψη** είναι διττή, αφού και οι δύο τους (για διαφορετικούς λόγους πιθανώς) τη μεταφράζουν στα Νεοελληνικά. Ο Σεφέρης στο «Προλόγισμά» του περιγράφει με τρόπο δραματικό την επίσκεψή του στην Πάτμο το 1955 και το «τάμα» του να μεταγράψει την **Αποκάλυψη**, πράγμα που γίνεται μόλις το 1966 (ένα χρόνο πριν μεταγράψει το **Άσμα Ασμάτων**). Εδώ, κατά τη συνήθειά του, αναφέρεται και στη μεταφρα-

στική πρακτική που ακολουθεί: τον ενδιαφέρει να κρατήσει την «τραχύτητα» του κειμένου, «το συνεπαρμό που του δίνει η θείκη εμπνοή» και προσπαθεί να μείνει «πιο κοντά στο παλαιό κείμενο(...) τη δομή και τις λέξεις του πρωτοτύπου». Και όντως αυτό κάνει: «μεταγράφει» πιστότατα, χωρίς καμιά διάθεση αυτονομίας από το πρωτότυπο, αφού αυτό που κυρίως τον ενδιαφέρει είναι να κρατηθεί σε μια στρωτή (και κάποτε συντηρητική) δημοτική, πλήρως κατανοητή, μια που, όπως πιστεύει, η εργασία του γίνεται για να «προσφέρει κάτι στην κοινωνία». Αυτή η σχεδόν θρησκευτική προσήλωση του στο κείμενο, αλλά και η ποιητική του φύση, ελάχιστα αποκαλυπτική και υπερβατική, συντελούν, πιστεύω, στο ότι ο Σεφέρης δεν τόλμησε να αναπτύξει μια γόνιμη και ουσιαστική σχέση με την **Αποκάλυψη**, όπως λ.χ. τούτο γίνεται με το Απόκρυφα ευαγγέλια και άλλα ιερά κείμενα. Τα «αποκαλυπτικά» ή «προφητικά» ποιήματα του Σεφέρη είναι ελάχιστα και μόνο προς το τέλος της παραγωγής του μπορούμε να τα αναζητήσουμε. Τέτοιου είδους κείμενα είναι, πιστεύω, τα **Τρία Κρυφά Ποιήματα**, που κυκλοφορούν το 1966, μαζί με τη μεταγραφή της **Αποκάλυψης** και τη σημαδιακή δοκιμή «Στα 700 χρόνια του Δάντη». Έτσι στο «θερινό Ηλιοστάσι» Β', γράφει: «Ολοι βλέπουν δράματα / κανείς ωστόσο δεν τ' ομολογεί / πηγαίνουν και θαρρούν πως είναι μόνοι». Ακριβώς ένα τέτοιο αποκαλυπτικό, «προσωπικό» όραμα βρίσκεται στο επόμενο ποίημα (Γ), «Στην πολιτεία που έγινε πορνείο / μαστροποί και πολιτικές/ διαλαλούν σάπια θέλητρα / η κυματόφερτη κόρη / φορεί το πετσί της γελιάδας / για να την ανεβεί το ταυρόπουλο / ο ποιητής / χαμίνα τού πετούν μαγαρισιές / καθώς βλέπει τ' αγάλατα να στάζουν αίμα».

Ελύτης

Δεν γνωρίζουμε πότε ο Ελύτης αποφασίζει να δώσει στην **Αποκάλυψη** «Μορφή στα Νέα Ελληνικά», όπως χαρακτηρίζει τη μετάφρασή του. Μια Σημείωση στο τέλος του βιβλίου του (1985) δεν μας κατατοπίζει, αλλά η μεταφραστική του πρακτική (άρα και η στάση του απέναντι στο κείμενο) φαίνεται καθαρά και δεν διαφέρει από τον τρόπο με τον οποίο μεταφράζει τη Σαπφώ (1984) και τον Κριναγόρα (1987): αντιμετωπίζει το κείμενο με τόλμη, αδιαφορώντας κάποτε για τον τύπο του (λ.χ. μεταφράζει το ρήμα **οίδα** με τρεις τρόπους, «ξέρω», «γνωρίζω» και «κατέχω») και προσδίδει στο λόγο του έντονα λαϊκό τόνο. Ο χώρος δεν επαρκεί να συζητήσουμε τη μεταφραστική του τακτική, μπορούμε ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι ο Ελύτης συνεχώς εμπλουτί-

Μορφή στα νέα ελληνικά έδωσε στην Αποκάλυψη του Ιωάννη, το 1985, ο Οδυσσέας Ελύτης, σεβόμενος τον μυστικό και υπερβατικό χαρακτήρα του κειμένου. Στη φωτογραφία, ο ποιητής στον περίβολο της Μονής Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου, αρκετά χρόνια νωρίτερα, το 1980. Μπορεί ήδη να στοχάζεται την ελευθερία σε ποιητικούς χρωματισμούς που επιτρέπει το αποκαλυπτικό κείμενο.

ζει τον «λαϊκό» λόγο του με αμετάφραστες φράσεις και λέξεις του πρωτοτύπου, με αποτέλεσμα να παράγεται γλώσσα γεμάτη ζωντάνια και μουσική. Μπορούμε επίσης να πούμε ότι η σχέση του Ελύτη με την **Αποκάλυψη** είναι ουσιαστικότερη (λόγω και της ποιητικής του ιδιοσυγκρασίας) από όσο γίνεται με τον έλλογο Σεφέρη. Μόνο στο **Αξιον Εστί** ο Λιγνάδης επισημαίνει γύρω στις δέκα άμεσες αναφορές στην **Αποκάλυψη**, ενώ το Εκτο Ανάγνωσμά του, το «Προφητικόν» παραπέμπει σαφέστατα στον άγριο και συνάμα εσχατολογικά αισιόδοξο λόγο του Ιωάννη: «Και μεγάλα πλοία θ' ανεβάσουν σημαίες, εμβλήματα θα πάρουν τους δρόμους, οι εξώστες να ράνουν με άνθη το Νικητή. Που θα ζει στην οσμή των πτωμάτων. Και του λάκκου σιμά του το στόμα, το σκοτάδι, θ' ανοίγει στα μέτρα του κρίζοντας: εξόριστε ποιητή, στον αιώνα σου, λέγε τι βλέπεις; - Βλέπω τους Στρατοδίκες να καίνε σαν κεριά στο μεγάλο τραπέζι της Αναστάσεως. /-Βλέπω τους Χωροφυλάκους να προσφέρουν το αίμα τους, θυσία στην καθαρότητα των ουρανών. /-Βλέπω τη διαρκή επανάσταση φυτών και λουλουδιών. /-Βλέπω τις κανονιοφόρους του Ερωτα».

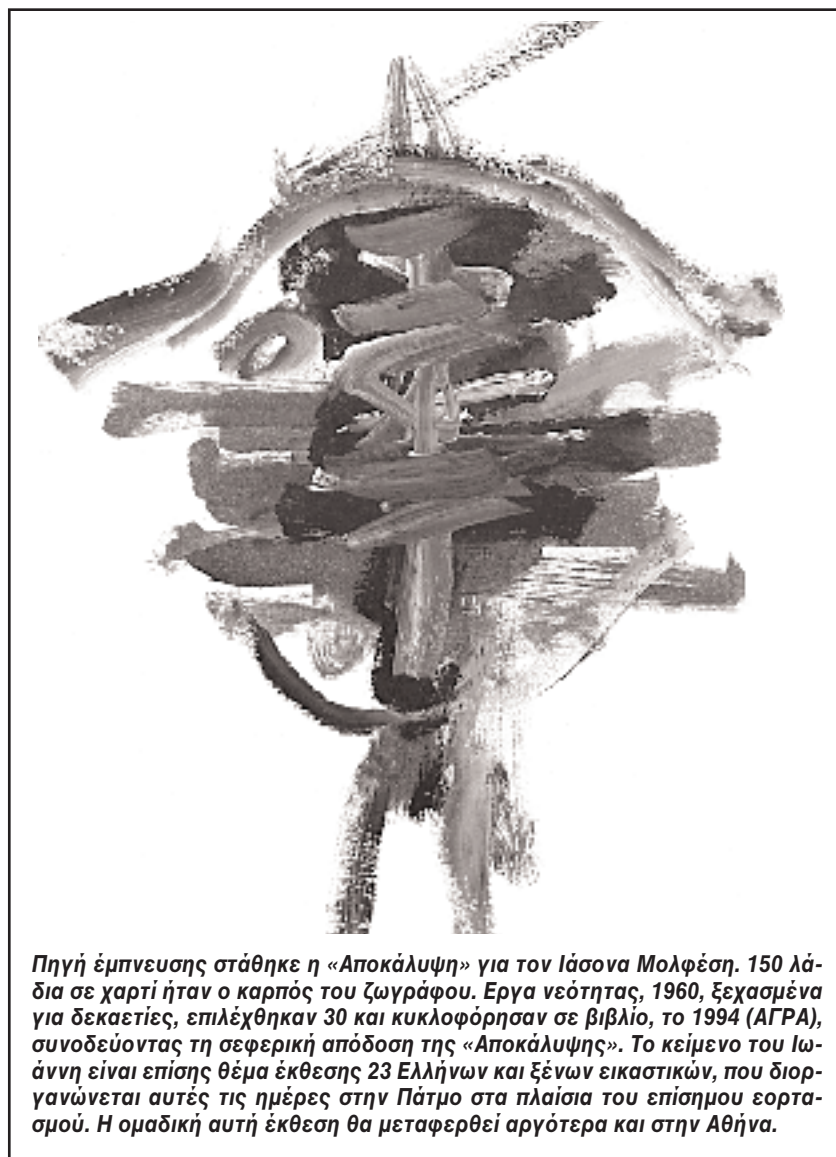
Εμπειρικός

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Εμπειρικός είναι ο πιο «θεολογικός» και πιο «προφητικός» ποιητής της γενιάς του, διαπρύσιος κήρυκας στο φιλελεύθερο και λυτρωτικό πνεύμα του έρωτα και του υπερεαλισμού να καταργήσει το παλιό και άρρωστο

καθεστώς και να δώσει ευφροσύνη στους ανθρώπους. Για τούτο και σε ολόκληρο το έργο του (ποιητικό και πεζό) τίποτε άλλο δεν κάνει παρά να διασαλπίζει και να ευαγγελίζεται την Ελευση του νέου Κόσμου. Ενδεικτικό είναι το κείμενό του «Οχι Μπραζίλια μα Οκτάνα» (Οκτάνα 1980) όπου με γλώσσα ιερατική περιγράφει την ίδρυση της Νέας Πόλεως, μιας νέας αχειροποίητης Ιερουσαλήμ, «ένας επί γης Παράδεισος». Η σχέση του με την Αποκάλυψη φαίνεται καθαρότατα: «Εκείνο που είναι βέβαιον είναι ότι η Νέα Πόλις θα οικοδομηθεί ή μάλλον θα δημιουργηθεί, και θα είναι πρωτεύουσα του Νέου Κόσμου, εις την καρδίαν του μέλλοντος και των ανθρώπων μετά χρόνια πολλά, οδυνηρά, βλακώδη και ανιαρά, ίσως μετά από μίαν άλωσιν οριστικήν μετά την μάχην την τρομακτικήν του επερχομένου Αρμαγεδώνος (...) θα οικοδομηθεί στα υψίπεδα της Οικουμένης, μα δεν θα ονομασθή Μπραζίλια, Σίών, Μόσχα, ή Νέα Υόρκη, αλλά θα ονομασθή η πόλις αυτή Οκτάνα».

Σημειώσεις:

1. Ο Γ. Χατζηδάκις χαρακτηρίζει την Αποκάλυψη ως το «παλαιότερον δημόδες βιβλίον», *Σύντομος ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*, σελ. 79.
2. Ο Ν. Βαγενάς (*Το Βήμα 11 Ιουνίου 1995*, Β4) καταρτίζει ένα χρήσιμο πίνακα των κυριότερων Ευρωπαίων και Ελλήνων ποιητών που εμπνέονται από την Αποκάλυψη και συγχαίρει τις μεταφράσεις του έργου από τον Σεφέρη και τον Ελύτη. Βλ. επίσης όλα ενδιαφέροντα (αν και συχνά υπερβολικά) γράφει ο Η. Πετρόπουλος, *Ιωάννου Αποκάλυψις, Παράφραση*, 3η εκδ. 1991 (1η εκδ. 1775) σελ. 162 κε.

Πηγή έμπνευσης στάθηκε η «Αποκάλυψη» για τον Ιάσονα Μολφέση. 150 λάδια σε χαρτί ήταν ο καρπός του ζωγράφου. Έργα νεότητας, 1960, ξεχασμένα για δεκαετίες, επιλέχθηκαν 30 και κυκλοφόρησαν σε βιβλίο, το 1994 (ΑΓΡΑ), συνοδεύοντας τη σφαιρική απόδοση της «Αποκάλυψης». Το κείμενο του Ιωάννη είναι επίσης θέμα έκθεσης 23 Ελλήνων και ξένων εικαστικών, που διοργανώνεται αυτές τις ημέρες στην Πάτμο στα πλαίσια του επίσημου εορτασμού. Η ομαδική αυτή έκθεση θα μεταφερθεί αργότερα και στην Αθήνα.

Εικόνες της Αποκάλυψης στην

Το Οραμα του Ιωάννη διά χειρός Θωμά Μπαθά

Του **Μανόλη Χατζηδάκη**

Ακαδημαϊκού

ΜΠΟΡΕΙ να φανεί παράδοση η διαπίστωση ότι στην Πάτμο, στον τόπο όπου ο κάποτε αγαπημένος μαθητής του Ιησού, οραματίστηκε στα γεράματα του τον Υιόν του Ανθρώπου και τις αποκαλύψεις του, δεν υπήρχε έως το τέλος του 16ου αιώνα, καμία παράσταση σχετική με το κείμενο που είχε προσδώσει στο βραχώδες ξεχασμένο νησάκι του Αιγαίου τον ιερό χαρακτήρα ενός από τους τόπους Επιφάνειας του Θεού.

Η Ανατ. Εκκλησία και η Αποκάλυψη

Είναι γνωστό ότι η Ανατολική Εκκλησία δεν ήταν πρόθυμη να κατατάξει το επώνυμο αυτό του Ιωάννη κείμενο στα κανονικά κείμενα της Κ. Διαθήκης, καθώς το περιεχόμενό του, αρκετά ποικίλο, είναι άσχετο με τα άλλα κείμενα της Κ. Διαθήκης. Γιατί, εκτός από τις επιστολές προς τις Επτά Εκκλησίες της Μ. Ασίας, το όλο παίρνει χαρακτηρισμό προφητικό, όταν αποκαλύπτει και περιγράφει με τρόπο εναργέστατο αλλά και κρυπτικό τα όσα θα συμβούν στον κόσμο στα χίλια επόμενα χρόνια στη μανιακή μάχη του Καλού με το Κακό. Τα ελληνικά του είναι τραχιά, αν και χρησιμοποιείται συχνά φρασεολογία της Π. Διαθήκης. Δεν είναι περιεργό ότι το κείμενο το αντιμετωπίζει η Ανατολική Εκκλησία με επιφύλαξη διστάζοντας να υιοθετήσει όλα όσα μελλοντικά φοβερά και τρομερά περιγράφονται. Γι' αυτό και η βυζαντινή ζωγραφική δεν είχε ποτέ ασχοληθεί με την εικονογράφηση του κειμένου της Αποκάλυψης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Πάτμο την ίδια, σε μια εποχή που θα είχε αναγνωριστεί η αυθεντικότητα του σπηλαίου της Αποκάλυψης, η παλαιότερη τοιχογραφία που σώθηκε μέσα στο ίδιο το σπήλαιο, ωραίο έργο του 12ου αιώνα, παριστάνει τον ευαγγελιστή όρθιο να ακούει και να υπαγορεύει στο μαθητή του Πρόχορο.

Στον ίδιο τύπο εικονίζεται ο Ιωάννης και σε πολλά βυζαντινά χειρόγραφα ευαγγέλια, ως ο συγγραφέας εκεί του δικού του ευαγγελίου - κανείς υπαινιγμός για την Αποκάλυψη. Οσο ξέρω, ακόμη και οι Κρητικοί ζωγράφοι του 15ου αιώνα δεν έχουν εικονογραφήσει θέμα από τον κύκλο αυτό σε εικόνα ή χειρόγραφο προορισμένο για ελληνική και ορθόδοξη πελατεία. Μόνο σε ένα λατινικό χειρόγραφο Ιταλού συγγραφέα με σχόλιο για την Αποκάλυψη, γραμμένο το 1415 στο Ηράκλειο Κρήτης, υπάρχουν δύο σχετικές μικρογραφίες. Η μία με τον τύπο του ευαγγελιστή που υ-

παγορεύει, καθισμένος εδώ, μέσα στο σπήλαιο και η άλλη με την εικονογράφηση του οράματος του Ιωάννη με τον Υιόν του Ανθρώπου, όπως περιγράφεται στα πρώτα εδάφια της Αποκάλυψης (κεφ. Α, 12-17). Το πρότυπο αυτής της μικρογραφίας αποτελεί ένα πρόβλημα για λύση. Σημαντικό είναι ότι και οι δύο μικρογραφίες είναι ζωγραφισμένες στον τρόπο των κρητικών της εποχής αυτής. Πριν από το τέλος του 16ου αιώνα δεν έχουμε συναντήσει παράσταση ελληνική προορισμένη για ορθόδοξους.

Η εικόνα της Πάτμου

Στο χρονικό αυτό σημείο τοποθετείται η πρώτη μοναδική και λαμπρή ελληνική φορητή εικόνα με θέμα από την Αποκάλυψη που υπάρχει στην Πάτμο, στο εικονοστάσιο του ναού της Μονής της Αποκάλυψης, μέσα στο ίδιο το Σπήλαιο.

Πρόκειται για μεγάλη εικόνα σε ξύλο (ύψος 1,70 μ., πλάτος 1,16 μ.) διατηρημένη πολύ καλά. Ευτυχώς, κάτω δεξιά διαβάζεται η σκόπιμα ανορθόγραφη υπογραφή του ζωγράφου ΠΙΥΜΑΤΟΜΙΟΥ ΒΑΘΕΩΣ, που μας προσδιορίζει τον καλλιτέχνη και έμμεσα τον τόπο και το χρόνο της κατασκευής τους. Είναι κάπως κρυπτογραφικά διατυπωμένη η υπογραφή του γνωστού ζωγράφου Θωμά Μπαθά, Κρητικού, που είχε ζήσει και εργασθεί ένα διάστημα στην Κέρκυρα και αργότερα, το 1587, εγκαταστάθηκε στη Βενετία, όπου έγινε και βικάριος - πρόεδρος της εκεί ανθηρής και πολυάνθρωπης Ελληνικής Κοινότητας. Εκεί πέθανε σχετικά νέος, το 1595. Ισως το τελευταίο του έργο ήταν η εικόνα μας.

Ο μεγάλος αυτός πίνακας διαστάσεων που ταιριάζουν σε τοιχογραφία, αποτελεί μελετημένη σύνθεση μνημειακού χαρακτήρα με τους δύο τονισμένους άξονες, αντίρροπους, τον κατακόρυφο με τον Υιόν του Ανθρώπου και τον οριζόντιο με την ξαπλωμένη μορφή του Θεολόγου. Και με τα δύο επίπεδα: το πρώτο χαμηλά με την ογκώδη ξαπλωμένη μορφή και το δεύτερο, ψηλά, που δημιουργεί πραγματικό βάθος, κατάλληλο για όραμα, σε μικρότερη κλίμακα. Οι ρυθμικά κινημένες μορφές των επτά πετούμενων αγγέλων, οικείες από έργα άλλων Κρητικών ζωγράφων της εποχής, προσθέτουν κάποια χάρη σ' αυτή την αυστηρή σύνθεση που θέλει να προκαλεί φόβο - «μη φοβού» - χωρίς να αποφεύγει μία αίσθηση μπαρόκ. Η τεχνική της εκτέλεσης με τον κρητικό τρόπο, είναι εντυπωσιακά άψογη, τόσο στις επιφάνειες τριχοφυίας όσο και στην εύρυθμη πτυχολογία. Και η

Συνέχεια στη 18η σελίδα

Ο Ιωάννης, εξόριστος στην Πάτμο, μέσα σ' αυτό το σπήλαιο υπαγόρευσε στον Πρόχορο την Αποκάλυψη. Στα δεξιά του Ιερού Βήματος διακρίνεται η μεγάλη διαστάσεων εικόνα του Θωμά Μπαθά.

Ο Ιωάννης ο Θεολόγος, όρθιος, ακούει τον λόγο του Θεού και τον υπαγορεύει στον καθισμένο μαθητή του Πρόχορο. Τοιχογραφία στο ανατολικό τείχος του Σπηλαίου της Αποκάλυψης. Έργο της τελευταίας εικοσαετίας του 12ου αιώνα.

Πάτμο

Το «Οραμα του Ιωάννη». Δεσποτική εικόνα, ενυπόγραφο έργο του Θωμά Μπαθά. Χρονολογείται από το 1596. Η εικόνα καλά διατηρημένη, βρίσκεται στο εικονοστάσιο του ναού του Θεολόγου στη Μονή της Αποκαλύψεως στην Πάτμο. Σε αυτή την εικόνα, βαθιά είναι η επίδραση του Μιχαήλ Δαμασκηνού, μολοντί όταν ο Μπαθάς έρχεται στη Βενετία από την Κέρκυρα, το 1587, ο Δαμασκηνός έχει ήδη αναχωρήσει. Ακόμη εικάζεται πως μπορεί να υπήρχε εικόνα του Δαμασκηνού με το ίδιο ακριβώς θέμα.

Συνέχεια από τη 17η σελίδα

χρωματολογία ακολουθεί τους κρητικούς κανόνες. Συνοπτικά, πρόκειται για ένα από τα πιο ενδιαφέροντα έργα της κρητικής ζωγραφικής του τέλους του 16ου αιώνα, εποχής μεγάλης ακμής αυτής της τέχνης.

Ενδιαφέρον έχει η συγκυρία που οδήγησε στην κατασκευή αυτής της ωραίας εικόνας στη Βενετία για την Πάτμο. Η μακρινή αφορμή ήταν η ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571). Στην ιστορική αυτή μάχη που έγινε στις Εχινάδες νήσους, χάθηκαν τόσα πολεμικά καράβια, ώστε οι Βενετοί, καθώς δεν επαρκούσε το ναυπηγείο τους, το γνωστό Αρσενάλε, να κατασκευάζει όσες γαλέρες χρειαζόνταν, αναγκάζονταν να αγοράζουν έτοιμα πλοία όπου τα εύρισκαν. Με την ευκαιρία αυτή το μοναστήρι του Θεολόγου της Πάτμου, που από τη βυζαντινή εποχή είχε το προνόμιο να κατέχει πλοία, αποφάσισε να πουλήσει ένα πλοίο στη Βενετία. Την αποστολή αυτή ανέθεσε η Μονή στον ηγούμενο Παρθένιο Παγκώστα, ηγεμονική φυσιογνωμία της Μονής, κτήτορα της Μονής της Αποκάλυψης. Χωρίς να μπορούμε σε λεπτομέρειες, μπορούμε λογικά να συνδέσουμε την παραμονή του Πατινώτη άρχοντα κληρικού στη Βενετία με την παραγγελία και την κατασκευή της μεγάλης εικόνας από τον Θ. Μπαθά. Το 1596 ο Παρθένιος γυρίζει από τη Βενετία στην Πάτμο. Είναι πολύ πιθανό ότι έφερνε μαζί του την εικόνα του Μπαθά, αλλά για την ώρα δεν υπάρχει σχετική αρχειακή μαρτυρία.

Μπορούμε τώρα να περιγράψουμε σύντομα την εικόνα για να καταλάβουμε το θέμα της. Παριστάνει το Οραμα του Ιωάννη που του δόθηκε το χάρισμα να δει και να ακούσει τον Υιόν του Ανθρώπου. Η σκηνή αποδίδεται με τρόπο αρκετά πιστό στο κείμενο, στο καίριο εδάφιο που μαρτυρεί τη Θεοφάνεια. Μέσα σε σύννεφα «-ιδού έρχεται μετά νεφελών»- επάνω κάθεται στο ουράνιο τόξο ο Υιός του Ανθρώπου, επιβλητική γεροντική μορφή, που απλώνει το δεξί χέρι, με τα επτά αστέρια γύρω από την ανοικτή παλάμη. «Δί-στομη ρομφαία» αιωρείται επάνω από το αριστερό χέρι που κρατά δύο μεγάλα κλειδιά, «και έχω τας κλεις του θανάτου και του Αδου». Το δυνατό φως που αναπέμπει - «και η όψις αυτού ως ο ήλιος φαίνει εν τη δυνάμει αυτού» - αποδίδεται με χρυσή δόξα «και οι οφθαλμοί αυτού ως φλοξ πυρός».

Την αποκαλυπτική αυτή μορφή περιβάλλουν «επτά αστέρες-άγγελοι των επτά εκκλησιών εισίν και αι λυχνίαι, οι επτά εκκλησίαι εισίν». Τα ονόματα των μεγάλων εκκλησιών της Μ. Ασίας είναι γραμμένα επάνω σε κάθε εκκλησιάκι που κρατεί ο κάθε ιπτάμενος άγγελος: Εκκλησία Λαοδικέων, Φιλαδελφών, Εφεσίων, Σμυρναίων, Περγαίων, Θυατείρων και Σάρδεων. Τις εκκλησίες αυτές συμβολίζουν και οι επτά «λυχνίες», ογκώδη χρυσά κηροπήγια, αναγεννησιακού χαρακτήρα, παραταγμένα στη σειρά, που ορίζουν το χώρο του οράματος από τη μορφή του οραμα-

Το Οραμα της Αποκαλύψεως από μικρογραφία που κοσμεί το κείμενο του Φεντερίγκο ντα Βενέτσια, σε χειρόγραφο που παλαιότερα ανήκε στη Συλλογή Ολοκι και σήμερα βρίσκεται στη Βαλτιμόρη. Σε αυτή τη μικρογραφία, και ιδιαίτερα στην απόδοση του Ιωάννη, συνδυάζεται αρμονικά η υστεροβυζαντινή εικονογραφική και τεχνολογική παράδοση με τα δυτικά πρότυπα.

τιζόμενου. Στο κάτω μέρος της εικόνας, ο γηραιός Ιωάννης ο Θεολόγος, μέσα σε σύννεφα και αυτός, κείτεται ξαπλωμένος ανάσκελα σαν να κοιμάται - «και ότε είδον αυτόν έπεσα προς τους πόδας αυτού ως νεκρός».

Το πρότυπο της εικόνας της Πάτμου

Το πρότυπο της παράστασης της εικόνας, που ενδεχομένως είχε δημιουργηθεί από τον σημαντικότερο και λίγο παλαιότερο ζωγράφο Μιχαήλ Δαμασκηνό, συνδέεται κατά κάποιο γενικό τρόπο με την κρητική μικρογραφία του 1415: ο Υιός του Ανθρώπου, όρθιος εδώ, με τη ρομφαία στο στόμα, τα χέρια του με τα άστρα και με τα κλειδιά, οι επτά λυχνίες στη σειρά, αλλά και η ξαπλωμένη μορφή του Ιωάννη, είναι σημαντικά κοινά στοιχεία ανάμεσα στα δύο κρητικά έργα, που απέχουν όμως περίπου 180 χρόνια. Μας λείπει ο ενδιαμέσος κρίκος για να είμαστε βέβαιοι για τη συνέχεια.

Πιθανότερη είναι η συσχέτιση με κάποια από τις εικονογραφημένες με χαρακτηριστικά έργα πολυάριθμες Βίβλους του 16ου, έργα γνωστών και αγνώστων ζωγράφων, Holbein, Cranach και άλλων, τυπωμένες στη

Δύση, που ξεκινούσαν από μια σειρά εικόνων του Albrecht Durer, του 1498. Από αυτήν κατάγεται και η εικόνα της Πάτμου, αλλά με σημαντικές προσθήκες συμπληρωματικών θεμάτων, που εντάσσουν την εικόνα στην ελληνική παράδοση, όπως οι επτά άγγελοι των μητροπόλεων, που αναφέρονται στο κείμενο της Αποκάλυψης, καθώς και τα μυριάδες αγγελικά κεφαλάκια που γεμίζουν τον κάμπο. Αλλά και η ξαπλωμένη μορφή του Ιωάννη είναι άγνωστη στον Durer, ενώ τη βρήκαμε στην κρητική μικρογραφία του 1415. Στις δυτικές εικόνες ο Ιωάννης γονατίζει μπροστά στον Υιόν του Ανθρώπου. Την ξαπλωμένη μορφή συναντήσαμε σε μια Βίβλο τυπωμένη στο Στρασβούργο το 1559. Δεν θα επιχειρήσουμε εδώ να ξεδιαλύνουμε τις αλληλεπιδράσεις Ανατολής και Δύσης, φαινόμενο οικείο στην εποχή αυτή.

Της ίδιας της εικόνας του Θωμά Μπαθά αντίγραφο είναι γνωστό μόνο ένα: στο Μοναστήρι του Θεολόγου, στη θύρα του Σκευοφυλακίου του ναού, στην τοπική τεχνολογία του 17ου αιώνα, καθώς και μια χάρτινη εικόνα που είδα σε ένα διάδρομο στη Μονή της Λαύρας.

Στον ελληνικό χώρο πρέπει να έφθασαν μέσω Βενετίας, αυτές οι εικονογραφημένες Βίβλοι, που είχαν

επιτυχία ως εργαλεία αντιπαπικής προπαγάνδας στο πνεύμα της Μεταρρύθμισης. Τυπώθηκαν όμως και με ορισμένες αλλαγές τα βιβλία αυτά και για καθολική πελατεία. Και τότε παρουσιάζεται το μάλλον περιεργό φαινόμενο ότι οι πλήρεις σειρές εικόνων της Αποκάλυψης διαδίδονται κυρίως στο Άγιον Όρος. Είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη των σχετικών τοιχογραφιών ήδη στον 19ο αιώνα, τουλάχιστον σε εννέα μοναστήρια, οι οποίες είχαν χρονολογηθεί τότε στον 16ο αιώνα. Τώρα μπορούμε να τα τοποθετήσουμε στον προχωρημένο 17ο αιώνα.

Την ίδια εποχή πληθαίνει και η κυκλοφορία εντύπων Αποκαλύψεων, καμιά φορά μεταφρασμένων. Χαρακτηριστικό όμως για τη σπανιότητα σχετικών βιβλίων είναι ότι το 1684 ο ηγούμενος της Μονής της Πάτμου Γερμανός ζητά από τον ηγούμενο των Καπουτσίνων να του προμηθεύσει ένα σχετικό αντίτυπο.

Τον 18ο αιώνα, η Αποκάλυψη είναι καθιερωμένο θέμα, όχι μόνο στην «Ερμηνεία» του Διονυσίου εκ Φουρνα (π. 1730) αλλά και στο Όρος και στη Μολδοβλαχία ακόμη σε τοιχογραφίες και σπανιότερα σε εικόνες και μικρογραφίες. Χαρακτηριστικό παραμένει το γεγονός ότι στα μοναστήρια, η θέση όπου τοιχογραφούνται οι σχετικές σκηνές είναι λίγο πολύ παράμερη, σε διαδρόμους και εξωνάρθηκες. Πάντοτε λανθάνει η υποψία ότι πρόκειται περί μη κανονικής θεματογραφίας. Είναι περιττό να σημειωθεί ότι οι ξενόφερτες και ξενότροπες αυτές εικόνες είχαν πάντοτε αφομοιωθεί στο εγχώριο ζωγραφικό ιδίωμα της εποχής, γιατί αλλιώς δεν θα διαβάζονταν.

Η ερμηνεία της εικονογραφημένης Αποκάλυψης

Για την αντίδραση του μοναστικού κοινού απέναντι σε αυτή την έκδηλα μη παραδοσιακή εικονογραφία, είχα προσωπική εμπειρία σε παλιότερες επαφές μου με τους μοναχούς του Όρους. Γενικά επικρατούσε η αντίληψη ότι οι προφητικές αυτές εικόνες επαληθεύονταν από τα σύγχρονα γεγονότα. Θυμώμαι τον μακαρίτη Γαβριήλ, ηγούμενο της Μονής Διονυσίου, σεβάσμια μορφή πανέξυπνου Ρουμελιώτη, να μου εξηγεί (1956) χωρίς κανένα δισταγμό ότι «η Βαβυλών η μεγάλη, η μήτηρ των πορνών και των βδελυγμάτων της γης» ήταν η Αγγλία. Ανάλογη ερμηνεία έδινε το 1590 και ο Κρητικός ζωγράφος Γεώργιος Κλότζας, μόνο που τότε η βδελυρή πρωταγωνίστρια ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Βιβλιογραφία:

Μανόλη Χατζηδάκη: «Εικόνες της Πάτμου» (σελ. 110 - 112). Εκδ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

Σημείωση: Εκτεταμένη αναφορά στο νησί της Πάτμου και την Ιερά Μονή Ιωάννου Θεολόγου έχει γίνει στις «Επτά Ημέρες» της 7ης Νοεμβρίου 1993.

Η Αποκάλυψη του Θ. Πουλάκη

Εισήγαγε εικονογραφικές καινοτομίες στη μεταβυζαντινή τέχνη του 17ου αιώνα

Του **Γιάννη Ρηγόπουλου**

Καθηγητή Φιλολογίας

Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ Πουλάκης μας πληροφορεί ο ίδιος για την καταγωγή του από τα Χανιά σε εικόνα του Μουσείου Μπενάκη: «Κόπος και σπουδή Θεοδώρου Πουλάκη εκ Κυδωνίας της περιφήμου νήσου Κρήτης». Γεννήθηκε στα Χανιά και πέθανε στην Κέρκυρα το 1692 σε ηλικία 70 ή 75 ετών. Εκπαρίστηκε λίγο πριν από την άλωση των Χανίων από τους Τούρκους το 1645. Το 1648 τον συναντάμε στη Βενετία στην οποία βρίσκεται πιθανόν από το 1644. Εκεί θα παραμείνει ως το 1657. Τον ξαναβρίσκουμε στη Βενετία από το 1670-71 ως το 1675. Στην Κέρκυρα ζει και εργάζεται το χρονικό διάστημα 1657-1670 και τα τελευταία 17 χρόνια της ζωής του.

Χώρος της πλούσιας παραγωγικής του δραστηριότητας είναι οι βενετοκρατούμενες και τουρκοκρατούμενες περιοχές. Στην Κέρκυρα έχει οργανωμένο εργαστήριο αιογραφίας με μαθητές και βοηθούς αιογράφους. Οι ενυπόγραφες εικόνες του υπερβαίνουν τις 70, ενώ με ασφαλή κριτήρια τού αποδίδονται και άλλες πολλές.

Η καταγωγή του από τα Χανιά και η παρουσία εκεί του αιογράφου Αμβροσίου Μοναχού θα προσδιορίσουν σε μεγάλο βαθμό τις καλλιτεχνικές του κατευθύνσεις, τις θεματικές και στυλιστικές του προτιμήσεις, για τη δυτική και κυρίως τη φλαμανδική τέχνη. Φαίνεται ότι άρχισε την αιογραφική του σταδιοδρομία με έργα δυτικής τεχνοτροπίας. Τον καθορισμό των σταδίων της εργασίας του και την κατάταξη των εικόνων του δυσχεραίνει το γεγονός ότι οι χρονολογημένες εικόνες του είναι ελάχιστες (8) και οι στυλιστικές διαφορές μεταξύ των έργων του μεγάλες.

Φλαμανδικά δάνεια

Θεωρείται εισηγητής νέων εικονογραφικών τύπων, συνθετικών τρόπων και αφηγηματικών τεχνικών, αλλά και πολυπρόσωπων συνθέσεων που έχουν συνήθως ως θέμα την ιστορία ενός βιβλικού προσώπου (Αβραάμ, Ισαάκ, Ιακώβ, Ιωσήφ, Νώε, Μωυσής, Ιησού του Ναυή, προφήτης Ηλίας κ.ά.).

Ο Θεόδωρος Πουλάκης είναι αυτός που ανήγαγε σε σύστημα το δανεισμό από τη φλαμανδική τέχνη του Δεύτερου Διεθνούς Μανιερισμού (δεύτερο μισό του 16ου αι. - αρχές 17ου αι.) όχι μόνον εικονογραφικών στοιχείων και μοτίβων, αλλά και αυτούσιων συνθέσεων για τη σύνταξη ιδίως των πολυπρόσωπων παραστάσεων. Δανείζεται συνήθως από τα χαρακτηριστικά του J.

«Αποκάλυψη», χαλκογραφία του Σάντελερ, 1588.

Sadeler 1 (1550-1600) που έγιναν σε σχέδια του Martin de Vos (1532-1603) και από άλλους Φλαμανδούς χαρακτές.

Οι εικονογραφικές καινοτομίες του Θ. Πουλάκη είχαν απήχηση σε αιογράφους που συνεχίζουν την καλλιτεχνική παράδοση του Χανιώτη αιογράφου, του Εμμ. Τζάνε, του Ηλία Μόσκου κ.ά., όπως είναι ο Στέφανος Τζανκαρόλας, ο Κωνστα-

ντίνος Κογταρίνης, ο Παναγιώτης Παραμυθιώτης, ο άγνωστος αιογράφος του Περιβολιού στην Κέρκυρα κ.ά.

Εικονογράφηση της Αποκάλυψης

Στον Θεόδωρο Πουλάκη αποδίδεται η καινοτομία του εικονογραφικού τύπου της Αποκαλύψεως. Ως

τώρα είναι γνωστές τρεις φορητές εικόνες του με θέμα την Αποκάλυψη που βρίσκονται: 1) στη Μονή Πλατυτέρας στην Κέρκυρα, 2) στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καστοριά και 3) στο Μητροπολιτικό Μέγαρο στη Σιάτιστα. Μιας τέταρτης εικόνας υπάρχουν δύο σκηνές που εικονογραφούν το γ' και δ' κεφάλαιο της Αποκαλύψεως.

Συνέχεια στην 20ή σελίδα

Συνέχεια από την 19η σελίδα

Και οι τέσσερις χρονολογούνται στη δεύτερη πενήνταετία του 17ου αι. Οι τρεις είναι σχεδόν ίδιες· παραλλάσσουν ελαφρώς στη διάταξη των 14 μικρών σκηνών γύρω από την κεντρική σκηνή και τη διατύπωση των επιγραφών. Στην κεντρική σκηνή ενός ωοειδούς σχήματος που εγγράφεται σε τετράγωνο πλαίσιο εικονίζεται ο Θεός δύο φορές: επάνω ένθρονος με ανοικτό βιβλίο στα γόνατα «κατεσφραγισμένον σφραγίσιν επτά». Το «Αρνίον» στα δεξιά του και ανά δώδεκα οι πρεσβύτεροι εκατέρωθεν του θρόνου παίζουν κιθάρες και κρατούν φιάλες με θυμίαμα. Τα τέσσερα αποκαλυπτικά ζώα και τα στρέμματα των πρεσβυτέρων σχεδιάζονται μπροστά στο θρόνο.

Κάτω παριστάνεται ο Θεός όρθιος με κατεύθυνση προς τα δεξιά να ευλογεί με το αριστερό χέρι, ενώ το δεξί περιβάλλουν, επτά αστέρια. Φορεί ποδήρη χιτώνα. Από το στόμα του εκπορεύεται δίστομη ρομφαία. Στα δεξιά του Μεσσία εικονίζεται γονυπετής ο Ιωάννης ο Θεολόγος δεόμενος. Οι επτά λυχνίες βρίσκονται ανάμεσα στον Θεό και τον Ιωάννη. Οι δευτερεύουσες σκηνές διατάσσονται γύρω από την κεντρική από αριστερά προς τα δεξιά και υπομνηματίζονται με επιγραφές που γράφονται επάνω από κάθε σκηνή: 1. Η ένδυση των μαρτύρων και η αναστάτωση του σύμπαντος. 2. Το σφράγισμα των πιστών και η συγκράτηση των ανέμων. 3. Η παράδοση των σαλπύγγων στους επτά αγγέλους και τα αποτελέσματα των (τεσσάρων) σαλπισμάτων. 4. Το προμήνυμα του αετού ως αγγέλου και το φρέαρ της αβύσσου. 5. Η λύση των τεσσάρων αγγέλων δεμένων στον ποταμό Ευφράτη. 6. Άγγελος προσφέρει το βιβλίο στον Ιωάννη. 7. Οι μάρτυρες Ενώχ και Ηλίας και η θανάτωσή τους από το θηρίο της αβύσσου. 8. Η γυναίκα της Αποκαλύψεως και ο επτακέφαλος δράκων. 9. Ο Θεός βάζει το δρέπανον στη γη. 10. Οι εκλεκτοί και οι πρεσβύτεροι προσκυνούν το αποκαλυπτικό Αρνίον «Εκτεκός επί του όρου Σιών» (Αποκ. ιδ' 1). 11. Η νίκη του Λόγου του Θεού (Χριστού) κατά του Αντίχριστου. 12. Η πόρνη και το επτακέφαλο θηρίο. 13. Οι 4 ιππότες της Αποκαλύψεως και 14. Η νέα πόλη Ιερουσαλήμ.

Επιρροές

Η διαδικασία που ακολουθεί ο Θ. Πουλάκης στη σύνταξη των εικόνων της Αποκαλύψεως είναι η ίδια με εκείνη των πολυπρόσωπων συνθέσεων του. Δανείστηκε για τον απαρτισμό τόσο της κεντρικής σκηνής όσο και των δευτερευουσών από δυτικά χαρακτηριστικά του 16ου αι. και κυρίως φλαμανδικά του Jean Sadeler 1. Έχουν επισημανθεί επίσης οι οφειλές του Θ. Πουλάκη σε χαρακτηριστικά των Γερμανών ζωγράφων (Α. Dürer, L. Cranach, H. Holbein και άλλων) ή σε έργα που έχουν προκύψει από

«Αποκάλυψη», έργο του Θεόδωρου Πουλάκη. Την κεντρική σύνθεση περιστοιχίζουν 14 σκηνές της Αποκάλυψης. Φορητή εικόνα στη Μονή Υ.Θ. Πλατυτέρας, Κέρκυρα. Δεύτερο μισό του 17ου αιώνα.

σειρές με θέμα την Αποκάλυψη των εν λόγω Γερμανών καλλιτεχνών.

Ο Θ. Πουλάκης μπορεί να θεωρηθεί επίσης εισηγητής στη μεταβυζαντινή τέχνη του 17ου αι. του εικονογραφικού τύπου του Ιωάννη στην Πάτμο στη φλαμανδική του εκδοχή. Στον τύπον αυτό που ο Πουλάκης εμπνεύστηκε από χαλκογραφία του Jean Sadeler 1 και που έγινε σε σχέδιο του M. de Vos συνείρονται δύο θέματα: το θέμα του Ιωάννη στην Πάτμο και το θέμα της γυναίκας της Αποκαλύψεως.

Με διαφορετικό τρόπο αποδόθη-

κε το πρώτο θέμα στη μεταβυζαντινή τέχνη. Ο νέος τύπος έγινε αντικείμενο μίμησης από μεταβυζαντινούς αγιογράφους του 18ου αι. Στην πρωτοβουλία του Πουλάκη μπορεί να προσγραφεί η χρήση και η διάδοση της αποκαλυπτικής σκηνής που εικονίζει τη Νέα πόλη Ιερουσαλήμ για την απόδοση του 12ου άρθρου του Συμβόλου της Πίστεως σε μια σειρά έργων. Αντίθετα, η Αποκάλυψή του δεν φαίνεται να επηρέασε.

Εν τούτοις θα έβλεπα την επίδραση των εικόνων του σε έργο του Π. Παραμυθιώτη στο ναό του

Αγ. Αντωνίου στην Κέρκυρα και στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, τουλάχιστον σε δύο σκηνές.

Βιβλιογραφία:

- 1) Ι.Κ. Ρηγόπουλος, «Ο Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία», Αθήναι 1979.
- 2) D.D. Triantaphyllopoulos, Die nochbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Inseln. Τόμος 2. München 1985.
- 3) Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος, «Εικόνες της Κέρκυρας». Αθήναι 1990.
- 4) Gertrud Schiller, Ikonographie der Christlichen Kunst. Τόμος 5ος. Die Apokalypse des Johannes. Gütersloh 1990.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ορους

Του **Ιωάννη Εμμ. Ταβλάκη**

Αρχαιολόγος, 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΤΟ ΘΕΜΑ της Αποκάλυψης βρίσκεται στην ζωγραφική του Αγίου Ορους την καλύτερη –για τα ορθόδοξα δεδομένα– εικονογράφησή του με μακρά ιστορία και πλούσια διαπραγμάτευση. Αν και το θέμα εμφανίζεται κάπως καθυστερημένα θα μπορούσαμε να πούμε σε σχέση με την Δύση, ωστόσο με τον καιρό έγινε χωρίς αμφιβολία ένα ουσιαστικό μέσο έκφρασης αγωνίας, προβληματισμού και προφητικού οραματισμού για τον υπόδουλο Ελληνισμό της τουρκοκρατίας. Ετσι δίπλα στους μεγάλους εικονογραφικούς κύκλους από τη ζωή του Χριστού, τον Ακάθιστο Ύμνο και τον βίο της Θεοτόκου, τους βίους και τα μαρτύρια των αγίων που κοσμούν τους Καθολικούς (τους κεντρικούς) ναούς και τις τράπεζες (τραπεζαρίες) στις Μονές του Αθω, αναπτύχθηκε μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης και συγκεκριμένα από τον 16ο αιώνα και μετά, ο κύκλος της Αποκάλυψης.

Πρόκειται για την εικονογραφική απόδοση των οραμάτων που περιγράφονται από τον ευαγγελιστή Ιωάννη στην Αποκάλυψη, το τελευταίο δηλαδή χρονολογικά βιβλίο της Καινής Διαθήκης. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στους περισσότερους κύκλους που συναντούμε στις τοιχογραφίες του Αγίου Ορους μέσα στην παράσταση παρατίθεται και μεγάλο τμήμα από το κείμενο που εικονογραφείται, μάλιστα μαζί με την σχετική «παραπομπή» θα λέγαμε: «Κεφ. ΙΒ' Και σημείον μέγα ώφθη εν τω ουρανώ, γυνή περιβεβλημένη τον ήλιον, και η σεληνη υποκάτω των ποδών αυτής, και επί της κεφαλής αυτής στέφανος αστέρων δώδεκα».

Οι παραστάσεις

Ολοκληρωμένος ο εικονογραφικός κύκλος της Αποκάλυψης περιλαμβάνει, σύμφωνα με την Ερμηνεία της Ζωγραφικής τέχνης του μοναχού Διονυσίου του εκ Φουρνά, εικοσιτέσσερις παραστάσεις, χωρίς φυσικά να εξαντλούνται όλα τα κεφάλαια του κειμένου. Ετσι για παράδειγμα, δεν εικονογραφείται το δεύτερο, το τρίτο και το πέμπτο κεφάλαιο, ενώ από το υπόλοιπο κείμενο γίνεται επιλογή των διαφόρων θεμάτων που μνημονεύονται και θα μπορούσαν να εικονογραφηθούν.

Ως πρώτη παράσταση συναντάται πάντοτε η εμφάνιση του Χριστού σε όραμα στον Ιωάννη. Ετσι όχι μόνον τηρείται η σειρά των γεγονότων όπως αυτά εκτίθενται στην Αποκάλυψη αλλά και βεβαιώνεται ο προφητικός λόγος με την σφραγίδα της εγκυρότητας των Αποστόλων. Δεν είναι άλλωστε πα-

Η πλουσιότερη απόδοση των οραμάτων του Ιωάννη στην Ορθόδοξη Τέχνη

Μονή Διονυσίου, Αποκάλυψη: Κεφάλαιο 9ο. «Και ήνοιξε το φρέαρ της αβύσσου... και... εξήλθον ακρίδες...»

ράδοξο να δεχθούμε ότι αυτό ήταν και η αιτία για την παράθεση των μακροσκελών επιγραφών – περικοπών στις παραστάσεις, η προσπάθεια δηλαδή των ζωγράφων να εξηγήσουν στον Ορθόδοξο θεατή τις δυσνόητες αυτές σκηνές με απ' ευθείας αναφορά στο βιβλικό κείμενο.

Μετά την πρώτη σκηνή, όπου ο ευαγγελιστής Ιωάννης βρίσκεται καθιστός (π.χ. Μονή Διονυσίου, Ξενοφώντος) ή ξαπλωμένος (Μονή Δοχειαρίου) ενώ ο Χριστός εμφανίζεται ως ορθός συνήθως μέσα σε σύννεφα... και εκ του στόματος αυτού ρομφαία δίστομος οξεία εκπορευομένη...» κ.λπ., ακολουθούν οι παραστάσεις με τον προφητικό χαρακτήρα της Αποκάλυψης: τα οράματα του ουρανού, το άνοιγμα των ε-

πτά σφραγίδων, η πτώση της Βαβυλώνας, το όραμα της επουράνιας Ιερουσαλήμ, κ.ά.

Κάθε παράσταση έχει τον δικό της χαρακτήρα και οι ζωγράφοι προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν στοιχεία της παραδοσιακής Ορθόδοξης εικονογραφίας για να μορφοποιήσουν τον προφητικό λόγο. Ετσι για παράδειγμα για την απόδοση του τοπίου χρησιμοποιείται η συνήθης στη μεταβυζαντινή ζωγραφική διαβάθμιση των όγκων, για τα ενδύματα ο συνήθης χιτώνας και το ιμάτιο κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό το άγνωστο γίνεται γνώριμο, αφομοιώνεται με την πάροδο του χρόνου και γίνεται στοιχείο αναφοράς στην παράδοση.

Περισσότερα από επτά σύνολα με θέμα την Αποκάλυψη σώζονται

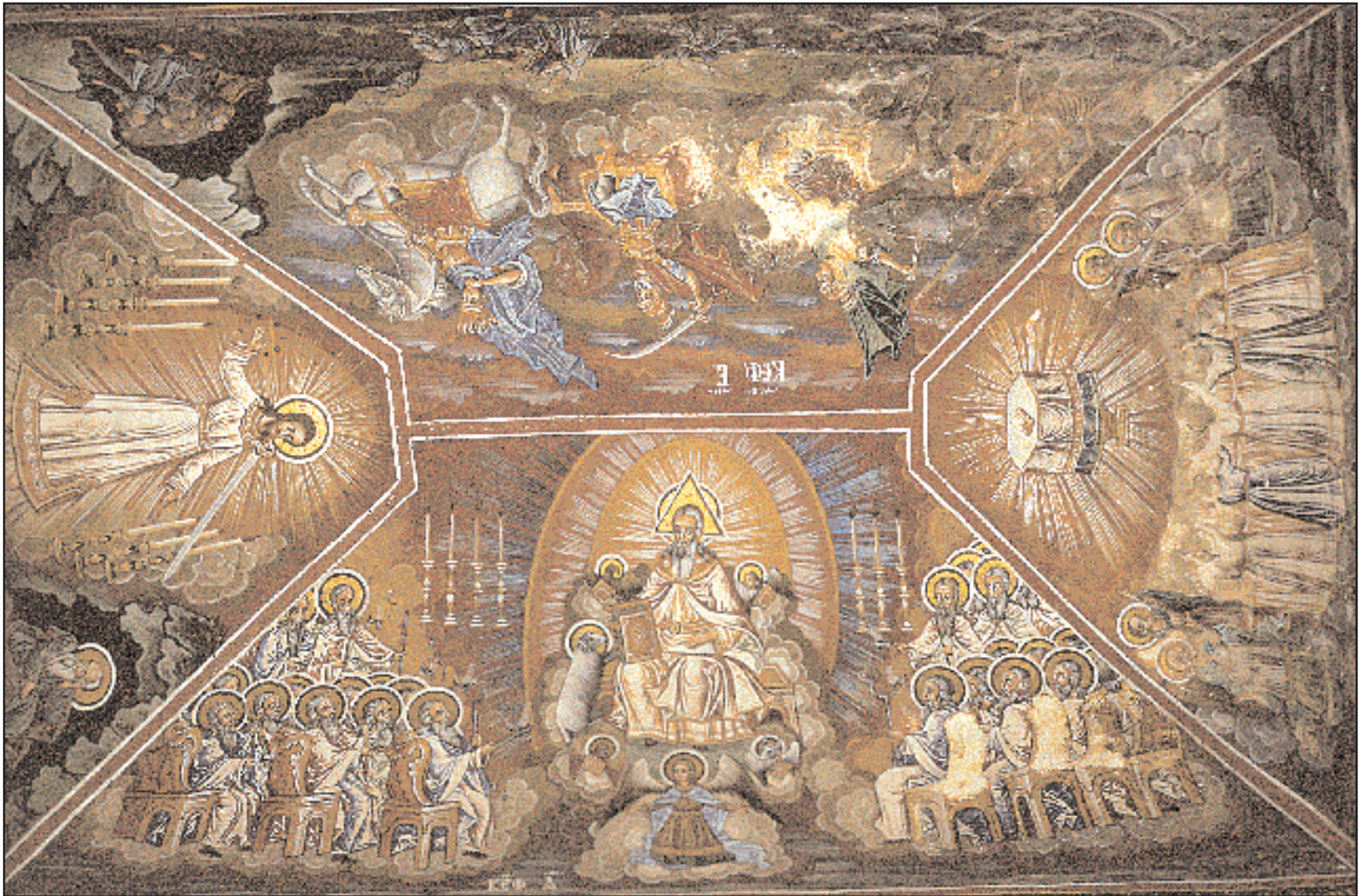
στα μνημεία του Αθω, όλα από τον 16ο αιώνα και μετά. Η ανάπτυξη και διάδοση αυτού του ασυνήθιστου ως τότε θέματος πρέπει να ερμηνευθεί από τις ιδιόρρυθμες ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσε τότε ο Ελληνισμός. Η εδραίωση των οθωμανών στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οι τραγικές πολλές φορές συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών, η έλλειψη ζωντανού πνευματικού βίου τον πρώτο μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης αιώνα, είχαν προφανώς δημιουργήσει ένα αυξανόμενο και βαθύ προβληματισμό για το μέλλον της φυλής. Ετσι θέματα με μεταφυσικό περιεχόμενο βρήκαν την κατάλληλη στιγμή για να αναπτυχθούν.

Στις Ιερές Μονές

Η απεικόνιση της Αποκάλυψης στην Μονή Διονυσίου (1547) βρήκε την συνέχειά της και σε ανάλογη έκταση στη Μονή Ξενοφώντος (1633-1654): και στις δύο αυτές περιπτώσεις οι σκηνές φιλοξενούνται στον μεταξύ καθολικού και τράπεζας νάρθηκα, στον χώρο δηλαδή όπου κινούνται οι μοναχοί στις κύριες στιγμές της ημέρας. Μια μεγάλη αλλαγή φαίνεται ότι συντελείται με το επόμενο χρονολογικά παράδειγμα της Μονής Δοχειαρίου (1676): οι σκηνές δεν ζωγραφίζονται πια στην στοά έξω από το κτίριο αλλά έχουν μεταφερθεί μέσα στην τράπεζα. Είναι προφανής η σημασία της αλλαγής αυτής, διότι πέρα από τους άλλους προβληματισμούς δηλώνει ότι η οπτική ευαισθησία των Ελλήνων Ορθοδόξων είχε μεταβληθεί σημαντικά με αποτέλεσμα τα παραδείγματα του 18ου και 19ου αιώνα να φιλοξενούνται μέσα πια στους νάρθηκες των καθολικών ή των παρεκκλησιών, όπως για παράδειγμα το καθολικό της Μονής Ιβήρων (ζωγραφική 1785, επιζωγράφηση 1888), το παρεκκλήσι της Κουκουζέλισσας στην Μονή Μεγίστης Λαύρας (1715), το Καθολικό της ίδιας Μονής (1852) κ.α.

Αν και η Αποκάλυψη της Μονής Δοχειαρίου δεν είναι το παλαιότερο παράδειγμα μας προσφέρει ωστόσο, εκτός από την αλλαγή που σημειώθηκε ήδη παραπάνω, και άλλα στοιχεία για προβληματισμό πάνω στην διάδοση και επικράτηση του θέματος της Αποκάλυψης στο Άγιον Όρος. Εδώ δηλαδή οι εικοσιμία σκηνές έχουν τοποθετηθεί στο κάτω μέρος του τοίχου και η εικονογραφική εξέλιξη συμβαδίζει με την εξέλιξη του Ακαθίστου Ύμνου (που είναι ζωγραφισμένος στο πάνω μέρος των ίδιων τοίχων), ενώ ανάμεσα στα δύο μεγάλα αυτά θέματα παρεμβάλλεται μια μικρή ζώνη με πενήντα μορφές από τον χορό των Μαρτύρων. Η σημασία αυ-

Συνέχεια στη 23η σελίδα

Μονή Μεγίστης Λαύρας, Αποκάλυψη: τέσσερις σκηνές στον εξωνάρθηκα.

Μονή Ιβήρων, Αποκάλυψη: Κεφάλαιο 12ο.

Μονή Ιβήρων, Αποκάλυψη: Κεφάλαιο 9ο.

Συνέχεια από την 21η σελίδα

τής της επιλογής από τους δημιουργούς του εικονογραφικού προγράμματος στα 1676 δεν είναι μικρή: ο καθιερωμένος από τα βυζαντινά ήδη χρόνια (14ος αιώνας) Ακάθιστος Υμνος με το λυτρωτικό του μήνυμα (Σώσαι θέλων τον κόσμον...) έστρεψε την πίστη στον Ουράνιο Σωτήρα, μια πίστη που το αίμα των Μαρτύρων στήριξε και κράτησε ζωντανή στους δύσκολους χρόνους των διωγμών.

Τώρα, στους χαλεπούς καιρούς του Τούρκου κατακτητή (ας σημειωθεί ότι λίγα χρόνια νωρίτερα, στα 1669, έπεφτε και το τελευταίο χριστιανικό οχυρό του Ηρακλείου της Κρήτης), η προσοχή στρέφεται και πάλι στον Ουρανό μέσα από τον ανεκμετάλλευτο ως τότε Αποκαλυπτικό Λόγο.

Μια ακόμη παρατήρηση στις ίδιες τοιχογραφίες της Μονής Δοχειαρίου επιβεβαιώνει τα παραπάνω. Πρόκειται για τη σκόπιμη αλλαγή του προγράμματος στις τρεις τελευταίες σκηνές. Σύμφωνα δηλαδή με τη σειρά της διήγησης που παρουσιάζει ο Ιωάννης, τελευταίο θέμα είναι το Οραμα της Ουράνιας Ιερουσαλήμ (κεφ. 21) και την ίδια σειρά συνιστά και η Ερμηνεία της Ζωγραφικής.

Ο ζωγράφος ωστόσο της Δοχειαρίου μετέθεσε τη σκηνή αυτή στην προηγούμενη θέση και τοποθέτησε στο τέλος μια μάχη που περιγράφεται στο 19ο κεφάλαιο. Ποια είναι η μάχη αυτή και γιατί επιλέχθηκε για το κλείσιμο του Αποκα-

λυπτικού κύκλου; Ολόκληρο το 19ο κεφάλαιο διαπραγματεύεται τη νίκη των πιστών του Χριστού πάνω στην «... πόρνην την μεγάλην ήτις έφθειρε την γην εν τη πορνεία αυτής...» και ακόμη τη νίκη του ίδιου του Χριστού πάνω στους βασιλείς της γης και τα στρατεύματά τους; «...και οι λοιποί απεκτάνθησαν εν τη ρομφαία του καθημένου επί του ίππου, τη εξελθούση εκ του στόματος αυτού.

Και πάντα τα όρνεα εχορτάσθησαν εκ των σαρκών αυτών». Αυτή ακριβώς τη μάχη ζωγράφισε ο αγιογράφος της Δοχειαρίου μεταμορφώνοντας τους απρόσωπους εχθρούς του κειμένου σε οθωμανούς στρατιώτες που βρίσκονται αντιμέτωποι με τα στρατεύματα του Ουράνιου Σωτήρα.

Είναι προφανές ότι η εξάπλωση του αποκαλυπτικού κύκλου στα μνημεία του Αγίου Ορους συνδέεται με τις ιστορικές συγκυρίες της εποχής. Η ασφυκτική πίεση του Τούρκου κατακτητή οδήγησε στην αναζήτηση νέου ορίζοντα μέσα στα άλυτα προβλήματα που συσσωρεύονταν με την πάροδο του χρόνου.

Τώρα, στον 17ο αιώνα, τα μηνύματα της Αποκάλυψης γίνονται κατανοητά, τα οράματα του Ιωάννη μετατρέπονται σε ονοματισμένη πραγματικότητα: ο εχθρός της ψυχής είναι ο Τούρκος και ο μόνος δρόμος σωτηρίας θα έλθει και πάλι από τον Ουρανό, αφού οι ανθρωπίνες προσπάθειες πάνω στη γη απέτυχαν.

Μονή Διονυσίου, Αποκάλυψη: Κεφάλαιο 6ο.

Τα χαρακτηριστικά του Ντύρερ

Οι ξυλογραφίες του Γερμανού καλλιτέχνη έδωσαν νέα διάσταση στο ιερό κείμενο του Ιωάννη

«Οπτασία του Χριστού και των επτά λυχνιών», 1498, 39,4 x 28,3 εκ.

«Ο άγγελος και το βιβλίο» 1498, 39,2 x 28,1 εκ.

Της **Μαριλένας Ζ. Κασσιμάτη**

Επιμελήτριας της Εθνικής Πνασοθήκης

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ της «Αποκάλυψης», θολής και βαριάς για το ανθρώπινο γένος καταγραφής των θείων βουλών, ήταν ο πρώτος ολοκληρωμένος θεματικός κύκλος από την Αγία Γραφή στον οποίο ο Αλμπρεχτ Ντύρερ αντέταξε το 1498 το νεανικό του ταλέντο. Το έργο αυτό βιβλίο της Καινής Διαθήκης απέκτησε την εποχή που χαρακτήριζε σε 14 διαδοχικά φύλλα και τυπώθηκε στα γερμανικά και τα λατινικά ξεχωριστά, τεράστια καλλιτεχνική και πολιτική σημασία. Η «heimliche / of fenbarung Iohannis» («Η μυστική Αποκάλυψη του Ιωάννη») όπως αναγράφεται με τα εξαισία γράμματα τίτλου, απέκτησε ως βιβλίο με τις ξυλογραφίες του Ντύρερ τη σημασία των έργων εκείνων που με την ερμηνεία του παρόντος «αποκαλύπτουν» με την αρωγή των μορφών («cum figuris») ένα ζοφερό μέλλον. Αυτά τα 14 φύλλα χαρακτηριστικά σε ξύλο ανέδειξαν τον Ντύρερ όχι μόνο ως τον σημαντικότερο σχεδια-

στή - χαρακτή όλων των εποχών αλλά και ως τον σημαντικότερο καλλιτέχνη της Γερμανίας.

Είναι ένας νέος τύπος εικονογραφημένου βιβλίου η «Αποκάλυψη» που υπογράφει ο Ντύρερ τόσο ως «εκδότης» όσο και ως χαράκτης. Η ολοκληρωτικά νέα εικόνα που δίνει σε ένα θρησκευτικά διαμορφωμένο κείμενο είναι ο πλήρης διαχωρισμός λόγου και εικόνας: γραπτού κειμένου και εικαστικού σχολιασμού. Το κείμενο όχι μόνο δεν συμμετέχει στο χώρο της εικόνας, όπως ήταν συνηθισμένο στους μεσαιωνικούς κώδικες, αλλά είναι τυπωμένο πίσω από το φύλλο στο οποίο έχει τυπωθεί η ξυλογραφία. Έτσι, ο μεν αναγνώστης της γραφής είχε στην αριστερή όψη του βιβλίου το ρέον κείμενο στα γερμανικά ή τα λατινικά, ο δε λάτρης του νέου εικαστικού είδους, της ολοσέλιδης ξυλογραφίας μεγάλου μεγέθους (40 εκ. ύψος και 25 εκ. πλάτος) μπορούσε να εντυπωσιαστεί ανεόχλητος στον καινούργιο κόσμο που του άνοιγε ο καλλιτέχνης με το αιχμηρό κοπίδι του. Η βούληση του

Ντύρερ είναι σαφής: είναι η δικαιοματική αναγνώριση της ξυλογραφίας ως αυτόνομης τέχνης από τη μια, αλλά και η πρόθεση για μεθοδική ανάγνωση ενός ενιαίου κειμένου και η απερίσκοπτη εμβάθυνση σε ένα ασυνήθιστα δυνατό κείμενο. Και είναι η αυτόνομη χαρακτηριστική το μόνο εικαστικό ιδίωμα που ελεύθερα και χωρίς εικονογραφικές δεσμεύσεις μπορεί να αναλάβει με τη χρήση των γραμμών και μόνο και με την τέλεια απουσία χρώματος την αφήγηση του άγιου αυτού κειμένου. Καμιά άλλη ερμηνεία της «Αποκάλυψης» δεν εντυπωσίασε τόσο όσο η έκδοση αυτή του Ντύρερ. Απόδειξη ότι μόλις κυκλοφόρησε παρουσιάστηκαν σχεδόν αμέσως και κλεψίτυπα.

Η χαρακτηριστική λοιπόν στο βιβλίο αυτό δεν θα παίξει το ρόλο της κλασικής εικονογράφησης ενός ιερού κειμένου. Προχώρα γρήγορα πολύ βαθύτερα ο νέος Ντύρερ μη σπαταλώντας το υψηλό του φρόνημα ως χαρακτή που επιμένει να επιβάλλει την τέχνη του για την εξυπηρέτηση και μόνο μιας παραδοσιακής λει-

τουργίας της τέχνης που είναι η απεικόνιση. Ακριβώς αυτή η ανατροπή του συσχετισμού λόγου-εικόνας τον εντάσσει στην κατηγορία των «μοντέρνων» δηλαδή των αναγεννησιακών-ουμανιστών στοχαστών που πρώτα ερμηνεύουν τη φύση. Τυχαίνει να είναι και ο πρώτος αναγεννησιακός καλλιτέχνης της Γερμανίας. Και είναι ο πρώτος που παραμένει φιλικά διακειμενος απέναντι στο εικαστικό ρεπερτόριο της γοτθικής γλυπτικής της πατρίδας του, που όμως το εντάσσει στα νέα στοιχεία που είχε γνωρίσει λίγο νωρίτερα στο πρώτο του ταξίδι στην Ιταλία. Κανένα καλλιτέχνη δεν θα άφηνε αδιάφορο η γνωριμία με συγκεκριμένα έργα του Jacopo de' Barbari, Bellini, Mantegna, Ραφαήλ, Alberti και Leonardo da Vinci. Χωρίς αυτά η «Αποκάλυψη» είναι αδιανόητη και ως έργο και ως ελεύθερη σύλληψη. Και μόνο η νέα αυτή αντίληψη της χαρακτηριστικής σε ξύλο ή σε χαλκό, έφεραν στον νεαρό Ντύρερ παγκόσμια αναγνώριση, ενώ τα χαρακτηριστικά φύλλα κυκλοφορούσαν πλέον και πολλά χρόνια μετά το θά-

νατό του και γίνονταν αφητηρίες έμπνευσης ή πιστής αντιγραφής από λιγότερο προικισμένους καλλιτέχνες. Από τους σύγχρονους του βρισκόταν στυλιστικά κοντά του ο Holbein ο νεώτερος και ο Cranach, ενώ και στα καθ' ημάς αποδεικνύεται η ύπαρξη πρωτότυπων χαρακτηρισμών του στην εικονογράφηση του Καθολικού και της Τράπεζας της μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος. Είναι φανερό ότι ο κρητικός ζωγράφος Τζαννής που φιλοτέχνησε τον κύκλο το 1546/47, όχι μόνο γνώριζε αλλά επιθυμούσε να προσανατολιστεί σαφέστατα στις εικόνες που πρώτος πρότεινε ο Ντύρερ για την «Αποκάλυψη».

Οι 14 εικόνες

Τα 14 θέματα που επέλεξε ο χαρακτήρας, μας αντικατοπτρίζουν πάντως σε μεγάλο βαθμό την οικονομία του κειμένου. Είναι σύντομη η εισαγωγή της γραφής και επιλέγει επομένως μια εικόνα, αυτή της μεγαλόπρεπης «Οπτασίας του Χριστού με τον Ιωάννη» και τις εξάισεις επτά λυχνίες που δεν συμβολίζουν τίποτε άλλο από τις εκκλησίες της Ασίας στις οποίες απευθύνεται το κείμενο. Το «μέλλον της εκκλησίας» και η «συναφής πάλη αυτής και του Χριστού με τις αντίθετες δυνάμεις» καταλαμβάνει το μεγαλύτερο και δραματικά ουσιαστικότερο τμήμα στα χαρακτηριστικά.

Οι σκηνές εναλλάσσονται στη γη και τον ουρανό με κύρια πρόσωπα το Θεό με τον «Ιωάννη και τους 24 πρεσβύτερους» (Δ' 1-11), τους «Τέσσερις ιππότες της Αποκάλυψης» (ΣΤ' 2-8), θέματα όπως «Το άνοιγμα της πέμπτης και έκτης σφραγίδας» (ΣΤ' 9-15), «Οι άγγελοι κρατούν τους ανέμους της γης» (Ζ' 1-3), «Η οπτασία των αγγέλων με τις επτά σάλπιγγες» (Η' 2-13), «Ο πόλεμος των αγγέλων» (Θ' 13-19), «Ο άγγελος και το βιβλίο» (Ι' 1-5, Ι' 8-10), «Η γυναίκα και ο επτακέφαλος δράκων» (ΙΒ' 1-3), «Η πάλη μεταξύ Μιχαήλ και δράκοντος» (ΙΒ' 7-9), «Το θαλάσσιο θηρίο και το θηρίο με τα δύο κέρατα όμοια με αρνί» (ΙΒ' 1-17), «Η λατρεία του αρνίου και ο ύμνος των εκλεκτών» (ΙΔ' 1-3, Ζ' 9-13) και τέλος η «πόρνη της Βαβυλώνας» (ΙΖ' 1-6, ΙΗ' 1-21, ΙΘ' 11-15).

Ως επίλογος λειτουργεί το τελευταίο φύλλο με θέμα «Ο άγγελος με το κλειδί της αβύσσου» (ΚΙ' 1-3, ΚΑ' 9-12, ΚΒ' 8), όπου σχολιάζεται επιλεκτικά ο θρίαμβος του Χριστού με την οπτασία του αγγέλου και του «καινού ουρανού και της νέας Ιερουσαλήμ».

Αν η αντιστοιχία με ένα ή περισσότερα κεφάλαια και εδάφια είναι δοσμένη, άλλο τόσο είναι δοσμένο το νέο νόημα που διαπερνά σαν ηλεκτρικό ρεύμα την κάθε εικόνα. Είναι φανερό ότι η «Ρώμη των Καισάρων» δηλαδή ο δράκων με τα επτά κεφάλια του Ιωάννη, γίνεται η «Ρώμη των Παπών» του Ντύρερ. Το βέβηλο παρόν της εκκλησίας αλλά και η παρουσία του Χριστού, απασχόλησαν με τον ίδιο τρόπο τον εξόριστο ποιητή της Πάτμου της ε-

«Το θαλάσσιο θηρίο και το θηρίο με τα δύο κέρατα όμοια με αρνί», 1498, 41,6 x 30,1 εκ.

ποχής του Δομητιανού, όπως και τον χαρακτήρα της Νυρεμβέργης της εποχής του Πάπα Αλέξανδρου Βοργία.

Ας μην ξεχνάμε ότι στη Γερμανία προετοιμαζόταν το έδαφος για τη Μεταρρύθμιση και η «Αποκάλυψη» ήταν όπλο αιχμηρό στα χέρια του Λούθηρου, ειδικά με τις ανατρεπτικές προσωποποιήσεις του Ντύρερ, όπου στις στρατιές των άπιστων εντάσσονται ανενδοίαστα Πάπες, βασιλείς, μοναχοί και αξιωματούχοι, έμποροι και «μωρές» γυναίκες. Αν αυτό το πλήθος εντάσσεται στη γήινη σφαίρα, η απάντηση που λαμβάνει χώρα μόνο στον ουρανό έχει πάντα εξισορροπιστικό, θεαματικά

λυτρωτικό χαρακτήρα που τεχνικά διατυπώνεται πάντα με βαρύτητα σύννεφα και πλήθος διαγραμμίσεων στην ξυλογραφική πλάκα.

Το νέο αυτό τεχνικό μέσο, της συχνής διαγράμμισης και της δημιουργίας φωτοσκιάσεων, δημιουργεί τελικά την έννοια της «οπτασίας» σε αντίθεση με το επίπεδο του πραγματικού.

Η σύζευξη του παραδόξου αυτού δίνει στις εικόνες της «Αποκάλυψης» το απαραίτητο εκείνο μέγεθος που απαιτεί ένα μεγάλο έργο τέχνης, πέρα από χωροχρονικές, πολιτικές, θρησκευτικές και άλλες συντεταγμένες.

Θα ήταν παράλειψη αν δεν ανα-

φερόμασταν στα τρία φύλλα από την σειρά της «Αποκάλυψης» που ανήκουν στην συλλογή χαρακτηριστικών της Εθνικής Πινακοθήκης και παρουσιάστηκαν για τελευταία φορά σε έκθεση το 1984.

Αγοράστηκαν το 1962 από τον αείμνηστο Μαρίνο Καλλιγά και αποτελούν μαζί με πρώιμες γερμανικές ξυλογραφίες, σκηνές από τα «Πάθη», τον «Αδάμ και την Εύα» και άλλα σημαντικά μονόφυλλα, το καμάρι της συλλογής. Πρόκειται για τα φύλλα: «Η οπτασία του Χριστού με τις επτά λυχνίες», «Ο Άγιος Ιωάννης και οι 24 πρεσβύτεροι», «Το θαλάσσιο θηρίο και το θηρίο με τα δύο κέρατα όμοια με αρνί».

Η Αποκάλυψη στη Δύση

Στον Μεσαίωνα αλλά και αργότερα, το Ιερό Κείμενο ενθάρρυνε μέχρι και κοινωνικά κινήματα

ΑΝ ΣΗΜΕΡΑ κάποιος αναγνώστης, παθιασμένος με τα προβλήματα της επικοινωνίας, διαβάσει το κείμενο της Αποκάλυψης, θα μείνει με την παρήγορη εντύπωση ότι πρόκειται για ένα μήνυμα γραμμένο σε κώδικα. Είναι αλήθεια ότι οι εικόνες με τον τεράστιο αριθμό τους δημιουργούν στον αναγνώστη μια θύελλα νοημάτων, και τα νοήματα αυτά μπορούν να ερμηνευτούν με πάρα πολλούς τρόπους. Ο συγγραφέας, όμως, χρησιμοποιούσε ακριβείς αντιστοιχίες που στην εποχή του ήταν κοινό κτήμα.

Συνεπώς, η Αποκάλυψη είναι μια αλληγορία, όχι μια μεταφορά, και η κάθε αλληγορία έχει κλειδιά που επιτρέπουν την ανάγνωσή της με απόλυτη ακρίβεια. Δηλαδή: στην αρχή έχουμε την παρομοίωση, που δεν δημιουργεί ερμηνευτικά προβλήματα (και ο συγγραφέας τη χρησιμοποιεί πολύ συχνά). Θ' ακολουθήσει η μεταφορά και στη συνέχεια το εραλδικό σύμβολο, που θα μπορούσε να είναι και μεταφορά, είναι όμως τόσο δύσκολο να κατανοηθεί, ώστε ο συγγραφέας νιώθει την ανάγκη να μας δώσει ο ίδιος το κλειδί: «Τα επτά αστέρια είναι οι άγγελοι των επτά εκκλησιών, και τα επτά λυχνάρια είναι οι επτά εκκλησίες».

Μια οργανωμένη σειρά συμβόλων μπορεί να είναι αλληγορία, κι όταν έχουμε το κλειδί στη διάθεσή μας, μπορούμε να ερμηνεύσουμε την παράσταση.

Αυτές, όμως, οι παρατηρήσεις μας είναι μεταγλωσσικές ασκήσεις με αντικείμενο τη ρητορική, ενώ η Αποκάλυψη είναι ρητορική στην πράξη, που φαίνεται να απαιτεί και ταυτόχρονα να μην επιδέχεται καθορισμένες ερμηνείες. Πράγματι, ο Οραματιστής, ενώ μας λέει τι είναι τα επτά αστέρια, δεν μας λέει καθαρά ποιο είναι το Θηρίο που βγήκε από τη θάλασσα. Μας λέει ότι ο Δράκος είναι ο Σατανάς, δεν μας λέει όμως ποιο είναι το Θηρίο που βγήκε από τη γη. Πιο κάτω θα το χαρακτηρίσει ψευτοπροφήτη, ο χαρακτηρισμός όμως θα γίνει ασαφής, γιατί θα τον συνοδεύει ένα καβαλιτσικό παιχνίδι με αριθμούς.

★★★

Το όραμα, λοιπόν, έχει σίγουρα τη μορφή μιας αλληγορίας, φαίνεται όμως πως θέλει να παίξει το παιχνίδι της αλληγορίας μόνο μέχρι τη μέση. Δεν έχει την ίδια δομή με την εικόνα που κλείνει το Καθατήριο του Δάντη, όπου υπάρχουν τόσα στοιχεία της Αποκάλυψης.

Αν θελήσουμε να κοιτάξουμε την Αποκάλυψη του Ιωάννη σαν ένα κείμενο που θα μπορούσαμε να το στηρίξουμε πάνω σε «πράγματα», θα δούμε ότι και η Αποκάλυψη, όπως το ποίημα του Δάντη, είναι μια αλληγορία στη δεύτερη δύναμη. Είναι μια αλληγορία που το νόημά της είναι μια άλλη αλληγορία(...).

Έτσι, όμως, ποια θα πρέπει να είναι η ψυχολογική μας θέση απέναντι στο κείμενο; Μήπως θα πρέπει να γίνουμε κι εμείς «οραματιστές» και ν' αξιοποιήσου-

«Και είδον, και ιδού ίππος λευκός, και ο καθήμενος επ' αυτόν έχων τόξον... Και εξήλθεν άλλος ίππος πυρρός, και τω καθημένω επ' αυτόν εδόθη αυτώ... μάχαιρα μεγάλη... Και είδον, και ιδού ίππος μέλας, και ο καθήμενος επ' αυτόν έχων ζυγόν εν τη χειρί αυτού... Και είδον, και ιδού ίππος χλωρός, και ο καθήμενος επάνω αυτού, όνομα αυτώ ο θάνατος, και ο άδης ηκολούθη μετ' αυτού...» (6,1-7) Οι τέσσερις ιππότες της Αποκάλυψης, μινιατούρα του κώδικα Beato της Μαδρίτης.

με την κάθε υποβλητική δυνατότητα του κειμένου; Ή, μήπως, θα πρέπει ν' ακολουθήσουμε το πνεύμα του πονηρού φιλόλογου που αναζητεί τις πρωτότυπες εικόνες καθώς και τις εικονογραφι-

κές παρεξηγήσεις που γεννήθηκαν από απόσεκτες αναγνώσεις προηγουμένων κειμένων; Ή, μήπως, θα πρέπει να γίνουμε ερμηνευτές που πιστεύουν ότι τα νοήματα και υπερ-νοήματα που αντιμε-

τωπίζουμε, έχουν καθοριστεί με ακρίβεια και μια για πάντα από την παράδοση των Πατέρων; Ευτυχώς δεν είμαστε υποχρεωμένοι να απαντήσουμε.

ΘΟΔΩΡΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Οι κληρονόμοι της Αποκάλυψης

Του Ουμπέρτο Εκο

Ο Μεσαίωνας είναι μια εποχή βασάνων και ανησυχιών, αν όμως οι ανησυχίες και τα βάσανα πριν από το έτος Χίλια υπομένονταν παθητικά από μια ανθρωπότητα πεινασμένη και αβοήθητη, τώρα –τη νέα χιλιετία– η κοινωνία οργανώνεται, οι πόλεις γίνονται ανεξάρτητες κοινότητες, εμφανίζεται σαφέστατα μια ολόκληρη σειρά κοινωνικών διαφορών, πλούσιοι, ισχυροί, στρατιωτικοί, κλήρος, χειροτέχνες, αγρότες και μάζες υποπρολεταρίων. Αυτές οι μάζες αρχίζουν να διαβάζουν *Αποκάλυψη* με διαφορετικό τρόπο. Τη διαβάζουν ενεργητικά, σα να αφορά ένα καλύτερο μέλλον που πρέπει να το κατακτήσουν με άμεση στράτευση. Φυσικά, δεν πρόκειται για οργανωμένα κοινωνικά κινήματα με στόχους αποκλειστικά οικονομικούς. Πρόκειται για αναρχο-μυστικιστικές αντιδράσεις με ακαθόριστες αποχρώσεις, όπου η ηθική αυστηρότητα και η ασωτεία, η δίψα για δικαιοσύνη και οι μικροληστείες αποτελούν τα στοιχεία ενός κοινού χιλιαστικού οράματος.

Απόκληροι και χαρισματικοί ηγέτες

Ετσι βλέπουμε το δωδέκατο αιώνα στη Φλάνδρα τις συμμορίες του Tanchelmo και στη Βρετανία του Eone ή Eudo de Stella, ομάδες ανήσυχων και βίαιων ανθρώπων που ξεσηκώθηκαν ακολουθώντας τρελές ελπίδες. Ο Eudo ανακηρύσσει τον εαυτό του «βασιλέα των βασιλέων» και προσθέτει ότι έχει έρθει για να κρίνει ζώντες και νεκρούς κι ολόκληρο τον κόσμο με τη φωτιά. Στις σταυροφορίες συμμετέχουν συμμορίες απόκληρων, οι Tafurs, που επιδίδονται σε σφαγές και ληστείες. Θύματα, όπως και άλλα raids, είναι συνήθως οι Εβραίοι που ακόμη και οι ορθόδοξοι λόγιοι τους συνδέουν κανονικότερα με τον Αντίχριστο. Υπάρχουν όμως και ομάδες προτεσταντών που υποστηρίζουν ότι ο Αντίχριστος είναι ο κλήρος, και η ιδέα αυτή θα διαποτίσει ολόκληρη την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση, ιδιαίτερα μάλιστα τα αποκαλυψιακά παρακλάδια της, όπως είναι οι αναβαπτιστές. Τυπικό γνώρισμα αυτών των απόκληρων που ακολουθούν έναν χαρισματικό ηγέτη και θεωρούν τους εαυτούς τους αληθινά μέλη της πόλης του Θεού (λογική συνέπεια της ερμηνείας των αποκαλυψιακών συμβόλων, όπως η Βαβυλωνία και η αντιρωμαϊκή τάση που κυριαρχεί στο όραμα της Πάτμου), η άρνηση του κράτους και οποιασδήποτε καθιερωμένης αρχής.

Άλλο τυπικό χαρακτηριστικό, (σχεδόν πάντοτε), η ανταρσία εναντίον της λογικής νόησης και της

«Και ενώπιον του θρόνου ως θάλασσα υαλινή, ομοία κρυστάλλω· και εν μέσω του θρόνου και κύκλω του θρόνου τέσσαρα ζώα γέμοντα οφθαλμών έμπροσθεν και όπισθεν...» (4, 6-7) Μινιατούρα του κώδικα Beato της Μαδρίτης. Οι μοζαραβικές μινιατούρες αυτού του κώδικα θεωρούνται οι ομορφότερες.

κουλτούρας –δικαίη εκδίκηση ενάντια στον Beato που όπως λέει ο Camon Aznar, προσπάθησε να αφαιρέσει τον ιρασιοναλισμό από το κείμενο του Ιωάννη. Η αίρεση, όμως, που ανησυχεί τους μεσαιωνικούς λόγιους και συγκεντρώνει τους περισσότερους οπαδούς, προκαλώντας και τις πιο ελεύθερες ερμηνείες (και που σύμφωνα με το Coehn είναι «το νέο προφητικό σύστημα που θα επηρεάσει περισσότερο την Ευρώπη μέχρι την εμφάνιση του μαρξισμού»), είναι η αίρεση του Τζιοακίνο.

Για τους δεσμούς ανάμεσα στον κόσμο του Gioacchino da Fiore και στο σύμπαν της *Αποκάλυψης* δεν υπάρχουν αμφιβολίες. Ο προφητισμός του τροφοδοτείται από τη θεωρία του Αυγουστίνου για τις δύο πόλεις και έχει την αίσθηση της ιστορικής εξέλιξης έτσι όπως την προτείνει η *Αποκάλυψη*. Ο Gioacchino πάντως γράφει ένα *Enchiridion in Apocalypsim*, όπως θα γράψουν και *Postilla super Apocalypsim* οι οπαδοί του σαν τον Pietro di Giovanni Olivii.

Μετά την εποχή του Πατρός ή του Νόμου, η εποχή του Υιού ή του Ευαγγελίου: και τώρα η τρίτη, η εποχή του Πνεύματος, η πραγματική χιλιετία που βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη όταν ο Gioacchino γρά-

φει, και που πλησιάζει στο τέλος της.

Η πρόβλεψη μάλιστα το υπολογίζει για το 1260. Για τον Gioacchino και τους οπαδούς του

είναι «η στιγμή του λαού εκείνου που αποτελείται από άγιους και στον οποίο ανήκει η βασιλεία κάτω από οποιονδήποτε ουρανό». Μόνο τώρα το νόημα των παλιών μυστηρίων αρχίζει να γίνεται φανερό. Επιτέλους ο λαός μαθαίνει να βλέπει τα πράγματα κατά πρόσωπο και όχι πλέον *per speculum et in aenigmate*.

Κοινωνικά Κινήματα

Οπωσδήποτε είναι δύσκολο να πούμε αν η αποκαλυψιακή σκέψη εκφράζει πάντοτε και μόνο μυστικο-οραματικές ελπίδες, ή αν προσφέρεται και για σχέδια και αναλύσεις της κοινωνικής κατάστασης. Στον χιλιασμό του Gioacchino η Εκκλησία των Αγίων είναι μια κοινότητα ισότητας που θα επιβάλει μια χρυσή εποχή. Στις διάφορες παραλλαγές των απόψεων του Gioacchino που χρησιμοποιούν το μήνυμα του καλόγερου από την Καλαβρία, το πέραςμα στην χρυσή εποχή περιγράφεται συχνά σαν ένας ξεσηκωμός ενάντια στην εξουσία και στην επίσημη κοινωνική δομή που στηρίζεται στην άνιση κατανομή του πλούτου. Ο Le Goff παρατηρεί ότι το ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται από τον Jean de Meung στο δεύτερο μέρος του *Roman de la rose*, όπου η διαφθορά της χρυσής εποχής ξεκινάει από την άδικη κατανομή των αγαθών και την εγκαθίδρυση της πολιτικής εξουσίας:

«Ετσι ο χιλιασμός, που περιμένει την επιστροφή της χρυσής εποχής, είναι η μεσαιωνική μορφή της πίστης στη δημιουργία μιας αταξικής κοινωνίας στην οποία, επειδή το κράτος θα έχει χάσει τα συστατικά του καθώς και τον οποιονδήποτε λόγο ύπαρξης, δεν θα υπάρχουν πια ούτε βασιλιάδες, ούτε πρίγκιπες ούτε αφεντικά».(Le

Συνέχεια στην 28η σελίδα

«Και είδον άλλο θηρίον αναβαίνον εκ της γης, και είχε κέρατα δύο όμοια αρνιά, και ελάλει ως δράκων...» (13,11-18). Μινιατούρα του κώδικα Beato της Μαδρίτης.

Συνέχεια από την 27η σελίδα

Goff, σελ. 240). Μ' αυτό τον τρόπο λαϊκό-κομμουνιστικές τάσεις, μέσα απ' τους απόηχους της Αποκάλυψης, παρεισφρέουν στα διάφορα λαϊκά κινήματα, από του Cola di Rienzo ως τον Savonarola. Σύμφωνα, βέβαια, με άλλους μελετητές, ο Gioacchino επηρεάζει άμεσα τους μεγάλους θεωρητικούς των κοινωνικών φαινομένων. Πρόκειται για τους μελετητές μιας κοινωνίας που έχει οργανωθεί σύμφωνα με τη λογική της ιστορίας (το κράτος θα μετριάξει την οξύτητα των ατομικών διαφωνιών).

Μπορούμε να ξεκινήσουμε από τον Δάντη και να φτάσουμε στους δάσκαλους του γερμανικού ιδεαλισμού, Fichte, Schelling, Hegel. Οσον αφορά όμως τη δική μας έρευνα για την τύχη της Αποκάλυψης, προπαγανδίζουν τις απόψεις του Gioacchino οι φραγκισκανοί ριγκοριστές, οι λεγόμενοι fraticelli, όπως και οι χιλιαστές του δέκατου τέταρτου αιώνα που ακολουθούν τον καλόγερο Dolcino.

Από την Αποκάλυψη εμπνέονται και τα κινήματα των αυτομαστιγούμενων που εμφανίζονται στην Ιταλία τον δέκατο τρίτο αιώνα, σε ένα κλίμα ορθοδοξίας, και μεταφέρονται στη Γερμανία σαν κίνημα αναρχο-μυστικιστικό με επαναστατικές τάσεις.

Οι λιτανείες τους διαρκούν τριάντα τρεις μέρες και μισή και η ανθρωπότητα θα πρέπει να παρακολουθήσει την ανάπτυξη του κινήματος επί τριαντατρία χρόνια και μισό, και μόνο τότε θα μπορέσει να σωθεί.

Δεν παραδέχονται τις θρησκευτικές λειτουργίες, ταυτίζουν τους δύο νεκρούς αρχηγούς τους με τους «δύο μάρτυρες» της Αποκάλυψης και, όπως συνήθως, σκοτώνουν τους Εβραίους Από την Απο-

«Και ο έκτος άγγελος εσάλπισε· και ήκουσα φωνήν μίαν εκ των τεσσάρων κεράτων του θυσιαστηρίου του χρυσού τού ενώπιον του Θεού...» (9,13-16). Αριστουργηματικές μινιατούρες που εικονογράφησαν, από τις αρχές του 10ου αιώνα και ύστερα, το εκτενές σχόλιο στην Αποκάλυψη του Ιωάννη που έγραψε ο ιερωμένος Beato. Πιθανολογείται πως έζησε τον 8ο αιώνα και ήταν μοναχός στο μοναστήρι του Αγίου Μαρτίνου. Οι κώδικές του ονομάστηκαν beati και κυκλοφορούσαν σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα μέχρι την εμφάνιση των χαρακτηριστικών του Ντίρερ.

κάλυψη εμπνέονται και οι αδελφοί του Ελευθέρου Πνεύματος ή «begardi», που απλώνονται στην

Ευρώπη από τον δέκατο τρίτο αιώνα και μετά, καθώς και οι αμαουριανοί, οι οπαδοί του Amalrico... Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε αραδιάζοντας ένα σωρό ακόμη παραδείγματα: τέτοιοι άνεμοι ανταρσίας φυσάνε συχνά στη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Κάποια ομάδα πιστεύει πως μόνο αυτή αποτελεί τη νόμιμη εκκλησία και στηρίζει την άποψή της στην αυστηρότητα των κανόνων που επιβάλλει (και, κατά παράξενο τρόπο, αυτή η αυστηρότητα πολλές φορές καταλήγει στην ασωτεία, δίνοντας την εντύπωση ότι η συνείδηση της πνευματικής τελειότητας επιτρέπει την επιεικέστερη αντιμετώπιση των σαρκικών αδυναμιών).

Ετσι βλέπουμε ότι το πνεύμα της Αποκάλυψης και της χιλιασίας δέχεται πολλές φορές την πολυγαμία (όπως μεταξύ των αναβαπτιστών που είναι πολιορκημένοι στο Münster), ή τους μεικτούς γάμους που παρουσίαζαν την εικόνα μιας ελευθεριάζουσας, αν όχι απελευθερωμένης, ζωής.

Προς τα τέλη του Μεσαίωνα ο απολυψιακός χιλιασμός φαίνεται να συνδέεται όλο και πιο στενά με οργανωμένα και ισχυρά πολιτικά και θρησκευτικά κινήματα: οι ιστορικοί των χιλιαστικών τάσεων μι-

λάνε ξεκάθαρα για αποκαλυπτισμό όταν αναφέρονται στη ριζοσπαστική πτέρυγα των ουσιτών στη Βοημία και το ίδιο ισχύει για ολόκληρο το κήρυγμα του Thomas Müntzer, μέχρι την τελική τραγωδία της επανάστασης των αγροτών, και για τη μεταφορά των ιδανικών του Müntzer στο Münster των αναβαπτιστών.

Τόμας Μίντσερ

Ο Müntzer, εσχατολόγος και αυτοπεριστής, αυτοαποκαλείται «το δρεπάνι που ακόνιζε ο Θεός για να θερίσει τους εχθρούς». Δημιουργεί έναν «Σύνδεσμο των εκλεκτών» και για τις ομιλίες του στους Γερμανούς πρίγκιπες χρησιμοποιεί αποσπάσματα και ιδέες από την Αποκάλυψη του Δανιήλ.

Οι αναβαπτιστές του Münster ονομάζουν την πόλη τους Νέα Ιερουσαλήμ, αναγγέλλουν το τέλος του κόσμου για πριν απ' το Πάσχα, θεωρούν τον αρχηγό τους, τον Giovanni di Leida, Μεσσία των τελευταίων ημερών, υποστηρίζουν και πάλι τη θεωρία των τριών εποχών και χωρίς να το έχουν προγραμματίσει, πεθαίνουν σε μια τρομακτική σφαγή που μοιάζει να βγήκε από τη φαντασία του οραματιστή της Πάτμου, με τα ποτάμια να κοκκινίζουν απ' το αίμα και οι κάτοικοι της πόλης να αποδεκατίζονται όπως ο πληθυσμός της γης την ημέρα της τελικής κρίσης.

Βέβαια, η πορεία της Αποκάλυψης δεν σταματάει στο παράλογο και μαρτυρικό Münster. Στην ιστορία των χαρακτηριστικών κινήματων του Ronald A. Knox βρίσκουμε την άποψη ότι η Αποκάλυψη επηρέασε τους κουάκερους (το 1652 ο Milner προβλέπει ότι το τέλος του κόσμου θα έρθει πριν απ' το Δεκέμβριο) τους ουγενότους που εμπνέονται από το Σχόλιο στην Αποκάλυψη του Pierre Jurieu, τους γιανσενιστές του δέκατου όγδοου αιώνα, που χρησιμοποιούν ένα σχόλιο στην Αποκάλυψη του αββά Etémare, τους Βοημούς Αδελφούς (ο Comenius περιλαμβάνει στο έργο του Lux in tenebris αποσπάσματα χιλιαστών προφητών και ο Dabrigius προφητεύει το τέλος της αυστριακής αυτοκρατορίας για το 1672) τους ριβαίβαλιστές που το 1830 περιμένουν την τελική μέρα τους snakers ή τρεμουλιάρηδες, τους περφεξιονιστές που τον δέκατο ένατο αιώνα πίστευαν ότι ζούσαν τη δική τους χιλιαετία.

Θα μπορούσαμε, φυσικά, να συνεχίσουμε. Είναι όμως ολοφάνερο ότι μ' αυτό το περιληπτικό πανόραμα των εμφανίσεων της Αποκάλυψης σε διάφορους τόπους και χρόνους, αποδεικνύεται η πολυμορφία πιθανών τρόπων ανάγνωσης και χρησιμοποίησης του μεγάλου βιβλίου.

Σημείωση «Επτά Ημερών»: Το κείμενο είναι ανασύνθεση αποσπασμάτων από το βιβλίο «Αποκάλυψη του Ιωάννη», του Umberto Eco.

«Και ο δεύτερος άγγελος εσάλπισε, και ως όρος μέγα πυρί καιόμενον εβλήθη εις την θάλασσαν, και εγένετο το τρίτον της θάλασσης αίμα...» (8,8-9) Μινιατούρα του κώδικα Beato της Μαδρίτης.

Αποκαλυπτική γραμματεία

Τα αποκαλυπτικά κείμενα κρατούσαν ζωντανές τις ελπίδες του υπόδουλου Γένους

Του **Αλέξανδρου Καριώτογλου**

*Δρα Θεολογίας, καθηγήτη του Πειραματικού
Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών*

ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ της ακμής όταν το χριστιανικό βασίλειο ήταν μια πραγματικότητα, η Αποκάλυψη χρησιμοποιήθηκε πολύ λίγο, αφού το όραμα της εγκαθίδρυσης της Βασιλείας του Θεού φαινόταν πολύ κοντινό. Αντίθετες δυνάμεις ήταν μόνο όσες αντιστρατεύονταν το Χριστιανισμό και αυτές έγιναν αντικείμενο διαπραγμάτευσης από ένα φιλολογικό είδος, μια αποκαλυπτική γραμματεία που έφερε τη σφραγίδα της προσπάθειας για εκτίμηση της νέας πραγματικότητας με τη βοήθεια του βιβλίου της Αποκάλυψης.

Από τον 7ο αι. η εμφάνιση του Ισλάμ αποτέλεσε το έναυσμα για τη συγγραφή μιας σειράς αποκαλυπτικών κειμένων. Αν σ' αυτό προστεθεί η εξίσου ενδιαφέρουσα χρησολογική παράδοση, που είχε τις ρίζες της στα σιβυλλικά κείμενα, γνωστά απ' τη ρωμαϊκή εποχή και η γνωστή μεσαιωνική δεισιδαιμονική και αστρολογική παράδοση, τότε μπορούμε να κατανοήσουμε την επίδραση που άσκησε το βιβλίο της Αποκαλύψεως στον άνθρωπο της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής.

Βυζαντινή εποχή

Λιγότερο γνωστοί και περισσότεροι ανώνυμοι είναι οι συγγραφείς κειμένων, τα οποία έφεραν τη χαρακτηριστική ονομασία «Αποκάλυψις», «Ορασις», «Χρησμός». Η συγγραφή τους εντοπίζεται κυρίως από τον 7ο αι. και αυτό όχι χωρίς λόγο. Γνωστή σ' Ανατολή και Δύση έγινε η Αποκάλυψη των ψευδο-Μεθοδίου Πατάρων «περί της βασιλείας των εθνών και εις τους εσχάτους καιρούς ακριβής απόδειξις», έργο των μέσων του 7ου αι. καθώς επίσης οι Οράσεις του Δανιήλ σε πολλές παραλλαγές και οι χρησμοί Στεφάνου του Αλεξανδρέως και του αυτοκράτορα Λέοντος του Σοφού.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η παραπάνω γραμματεία θέτει το βασικό ερώτημα για την ταυτότητα του Αντιχρίστου, που θεωρείται ο σταθερός επιβουλευτής του χριστιανικού βασιλείου και για τη σχέση της παρουσίας του και δράσης του μέσα στον κόσμο σε αναφορά με τα έσχατα δηλ. το τέλος του κόσμου, θέμα γνωστό από το βιβλίο της Αποκαλύψεως.

Οι άγνωστοι συγγραφείς ενδιαφέρονται να τονίσουν ότι ο κύριος εχθρός της βασιλείας των Ρωμαίων είναι το Ισλάμ και οι λαοί-φορείς των πολιτικο-θρησκευτικών του ιδεών και στο πρόσωπο του ιδρυτή της καινοφανούς θρησκείας, του Μωάμεθ, έπρεπε να αναζητήσει κανείς τον Αντίχριστο.

Ταυτόχρονα διαπιστώνεται ότι εξαντλούνται τα χρόνια ζωής αυτού

Συνέχεια στη 30η σελίδα

Από το βιβλίο Θεοδωρήτου εξ Ιωαννίνων (Αθανασίου), «Εξήγησις εις την Αποκάλυψιν», Λειψία 1800. Εικονογράφηση αγνώστου στο Κεφ. 12.

Στο χρησμό της μοναρχίας, κεντρική μορφή είναι ο μονόκερως, μυθικό ζώο ανατολικής προέλευσης. Στοίχείο-κλειδί θεωρείται το κέρατο, μακρύ και μυτερό, στο κέντρο του μετώπου. Παράσταση από το χρησμολόγιο «Λέοντος του σοφωτάτου βασιλέως Κωνσταντινουπόλεως», που αντιγράφηκε και ιστορήθηκε στον Χάνδακα το 1587. Σύμφωνα με τον Μ. Χατζηδάκη, ο κώδικας έχει έντονες επιδράσεις από τον Γεώργιο Κλόντζα.

Ο Αντίχριστος, σταθερός επιβουλευτής του χριστιανικού βασιλείου, είναι παρών στη Δευτέρα Παρουσία. Χρησμός-παράσταση στον κώδικα «Λέοντος του σοφωτάτου βασιλέως Κωνσταντινουπόλεως». (Από το βιβλίο της Κατερίνας Κυριακού «Οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντος ΣΤ του Σοφού», Αθήνα 1995.)

Συνέχεια από την 29η σελίδα

του κόσμου και πλησιάζει το τέλος της ανθρώπινης ιστορίας. Ο,τι κι αν συμβεί μελλοντικά –και πολλές φορές νοιώθουν ότι κάτι κακό θα συμβεί– θα κατανικηθεί το Ισλάμ και θα σημάνει ο ερχομός της συντελείας, αφού προηγουμένως αποκατασταθεί η χριστιανική βασιλεία.

Στα γύρω από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως χρόνια, σύμφωνα με πληροφορίες των ιστορικών της αλώσεως (Δούκας, Σφαντζής), κυκλοφορούσε πλήθος παραδόσεων από την αποκαλυπτική γραμματεία για τις ζοφερές μέρες, που αναμένονταν, την πρόσκαιρη νίκη του Αντιχρίστου και τη μελλοντική νίκη του Χριστιανισμού.

Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας

Αμέσως μετά την άλωση άρχισε να διαμορφώνεται μια νέα αποκαλυπτική και χρησμολογική γραμματεία με βάση και πάλι το κείμενο της Αποκαλύψεως και την προϋπάρχουσα βυζαντινή παράδοση.

Ο Μαρτίνος Crucius στο περίφημο έργο του Turcograecia, που εξέδωσε το 1584 στη Βασιλεία της Ελβετίας διέσωσε ένα κείμενο του λόγιου Ματθαίου Καμαριώτη (1400 - 1489) ο οποίος περιγράφει τις συνθήκες ζω-

ής των υποδούλων, αλλά και την αποκαλυπτική εικόνα, στην άποψη παραπέμπουν οι συνθήκες αυτές: «επιχαίρουν οι βάρβαροι τη απωλεία ημών· τρυφήν ποιούνται τας ημών συμφοράς, εγκαυχώνται τη ασεβεία, της ημετέρας ευσεβείας κατεξανίστανται, εξυβρίζουσιν ημών τοις σεμνοίς, το του Θεού δια την ημών κακίαν όνομα τω Θεώ... ενταύθα νυν εστώς το της ερημώσεως βδέλυγμα καθοράται η χριστιανών πόλις, πόλις ήδη των ασεβών, ουκ έτι μεγάλη επί αγαθοίς, αλλά μεγίστη εν συμφοραίς» (σ. 80).

Η παράδοση των γνωστών ή άγνωστων αποκαλυπτικών συνίσταται στο να ρίψουν φως στο κείμενο της Αποκαλύψεως (μαζί και στο κείμενο του προφήτη Δανιήλ) και να ερμηνεύσουν τα αίτια των νέων συνθηκών της ζωής. Διαψεύδεται λοιπόν η πραγματικότητα της χριστιανικής βασιλείας; Φυσικά όχι. Οι νίκες του Ισλάμ και η ήττα του Χριστιανισμού είναι «σημεία των καιρών» και πρέπει να αντιμετωπισθούν κατάλληλα, ώστε το επερχόμενο τέλος του κόσμου να βρει τους χριστιανούς νικητές.

Μια σειρά από γνωστούς συγγραφείς μελετούν και σχολιάζουν κείμενα της Αποκαλύψεως κάτω από το πρίσμα μιας ιδιόμορφης εσχατολογίας, προσαρμοσμένης στο σχήμα «χριστιανική βασιλεία –παρουσία Αντι-

χρίστου– Μωάμεθ – Ισλάμ, Πάπας – ανασυγκρότηση της βασιλείας των Ρωμαίων– επανεμφάνιση κάποιου χριστιανού βασιλέως –τέλος του κόσμου– απόδοση δικαιοσύνης.

Μάξιμος ο Πελοποννήσιος, Αναστάσιος Γόρδιος, Δαμασκηνός Στουδίτης, Χριστόφορος Αγγελος, Πανταζής ο Λαρισιαίος είναι μερικοί από τους «αποκαλυπτικούς» της εποχής αυτής. Πάνω στους βυζαντινούς χρησμούς στηρίχτηκε και μια σειρά νέων χρησμών για την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης, έτσι ώστε ο Παΐσιος Λιγαριδής (1609-1678) να συντάξει Χρησμολόγιο και να συμπεριλάβει όλη την μέχρι των ημερών του αποκαλυπτική παράδοση.

Ίσως ένα από τα πιο χαρακτηριστικά αποκαλυπτικά κείμενα αποτελεί η «Ερμηνεία εις την Ιεράν Αποκάλυψιν Ιωάννου του Θεολόγου» του Θεοδώρητου εξ Ιωαννίνων (Αθανασίου) τυπωμένη στα 1800 «εν Λειψία της Σαξωνίας». Ο Θεοδώρητος στην αρχή του βιβλίου του γράφει: «Επειδή όλος ο σκοπός της υποθέσεώς μας αποβλέπει εις το να φανερώσει τον πολυθύλλητον αντίχριστον εκείνον, περί του οποίου συνέγραψαν πλείστοι των ιερών διδασκάλων και ιστορικών και εις αυτό το τέλος καταντά και ο της ιεράς ταύτης βίβλου σκοπός» (σ. 26).

Ο Αντίχριστος λοιπόν και η μελλοντική ανασύσταση της χριστιανικής

βασιλείας είναι ο στόχος των αποκαλυπτικών κειμένων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Η Αποκάλυψη του Ιωάννη, τροφοδότησε τις ελπίδες των «ραγιάδων» στα τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς, δανείζοντας εικόνες, φράσεις, λέξεις, νοήματα, ιδέες για να δημιουργηθεί η εν λόγω αποκαλυπτική γραμματεία, που παρέμεινε σ' αυτό το διάστημα προσφιλής ανάμεσα στο λαό.

Στοιχεία της κρατικής εσχατολογίας και της πολιτικής ιδεολογίας της βασιλείας των Ρωμαίων, αυτού που ονομάζουμε Βυζάντιο μεταφέρθηκαν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας με τέτοιο τρόπο, ώστε να τροδοφοδοτηθεί και μετά την επανάσταση μέσω τέτοιου είδους κειμένων μια σχετική πολιτική ιδεολογία με πυρήνα το μύθο του μαρμαρωμένου βασιλιά.

Η Αποκάλυψη έχει μια επαναστατική δύναμη λόγου και ιδεών, επειδή είναι φορτισμένη με το εσχατολογικό στοιχείο, που προσβλέπει σε ένα καινούργιο κόσμο,

Οι αποκαλυπτικοί του Βυζαντίου και της Τουρκοκρατίας έφεραν αυτό το δυναμισμό κοντά στο λαό μ' ένα πρωτόγονο τρόπο, λιγότερο θεολογικό, αλλά πάντως ικανό να τρέφει την ελπίδα για ένα καλύτερο κόσμο, δικαιότερο, όπου τα ίχνη του κακού θα παρέμεναν σκοτεινό παρελθόν.

Αποκάλυψη και Ορθόδοξη λατρεία

Στοιχεία του ιερού
κειμένου του Ιωάννη
στη Θεία Λειτουργία

Του **Αριστείδη Πανώτη**

Καθηγητή

Η «ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ του Ιωάννου», παρά τον προφητικό και εσχατολογικό της χαρακτήρα, που συνήθως υπογραμμίζεται, είναι στη βάση της κείμενο λειτουργικό και μάλιστα κατ' εξοχήν ευχαριστιακό. Μας περιγράφει στα κεφάλαια δ' και ε' καθώς και ζ' και αλλού, την ουράνια λειτουργία, μέσα σ' ένα εσχατολογικό όραμα, που επεκτείνει την ιουδαϊκή λειτουργία της Σκηνοπηγίας προς την εν Χριστώ Βασιλεία του Θεού.

Ο Ιωάννης έχει άμεση την εξάρτηση από τη λατρευτική επείρα του ιουδαϊσμού, όπως είναι φυσικό, αλλά και από τον εσχατολογικό χαρακτήρα της αρχικής λατρείας της πρώτης Εκκλησίας. Η λατρευτική ζωή των πρώτων Χριστιανών, ιδίως στην Ευχαριστία, κυριαρχείται από τη βεβαιότητα της παρουσίας του «Ερχομένου» «ταχύ» νικητού του θανάτου και αναδημιουργού της κτίσεως, της «καινής κτίσεως», Ιησού Χριστού (κεφ. κβ' 16-20).

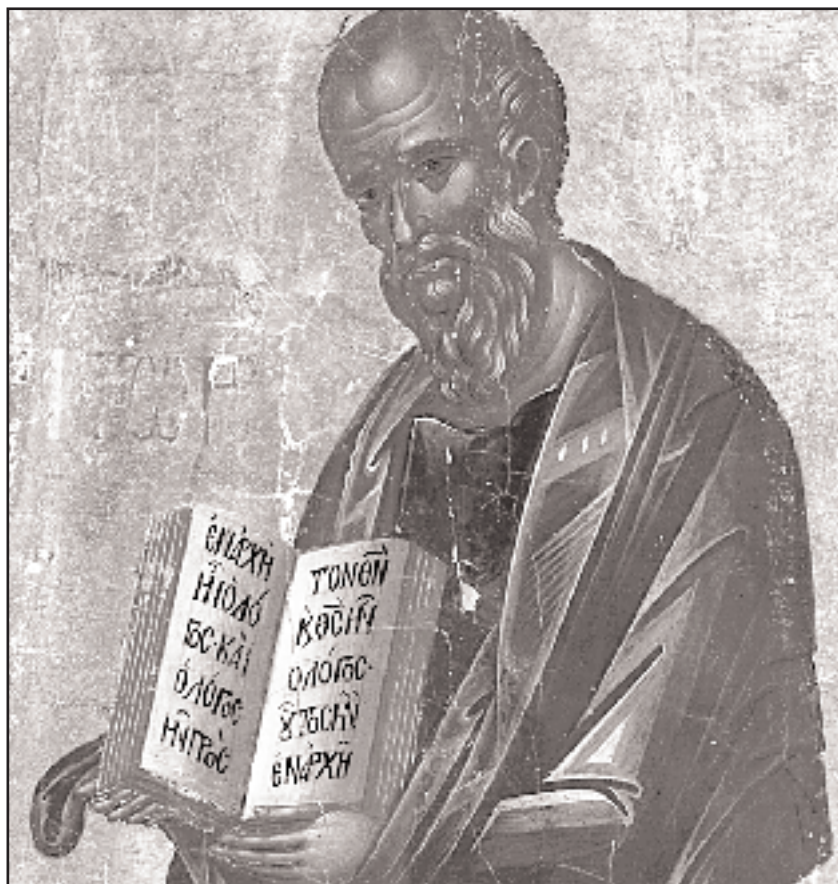
Το όραμα της ουράνιας λατρείας που κατατίθεται στην Αποκάλυψη έχει βιβλικές προφητικές ρίζες στα κείμενα του Ησαΐα (στ' 1-14) και στου Δανιήλ (ζ' 9 κ.έ.), όπου περιγράφεται ο «Κύριος καθήμενος επί θρόνου υψηλού» και «ο θρόνος αυτού φλοξ πυρός... και χίλια χιλιάδες ελειτουργούν αυτό». Ο Ιωάννης με μια πλέον εικονιστική γλώσσα μας ολοκληρώνει τη μυσταγωγία της θείας λατρείας, περιγράφοντας την αιώνια λειτουργία του μέλλοντος αιώνος, ίσως για να δείξει στην τρίτη χριστιανική γενεά και στις επόμενες της, πως ο αποστολικός πυρήνας της είναι μια μέθεξη στην ουράνια λειτουργία. Γιατί δύσκολα μπορεί να ισχυριστεί κανείς, πως στα τέλη του α' αιώνα δεν είχε διαμορφωθεί η νέα λατρεία. Ο Ιωάννης «βλέπει» και «γράφει» πέραν των οραμάτων του Ησαΐου και του Δανιήλ, θεοπνεύστως, την «ιδανική» ιερουργία του υπάτου των Μυστηρίων, της Ευχαριστίας, ως βάσεως όλων των λοιπών Μυστηρίων της Μιας Εκκλησίας και της εν γένει λατρείας της.

Κληρονομιά του Ιωάννη

Αυτή η «αποκαλυφθείσα» λειτουργία με τον ουράνιο «θρόνο», σύμβολο της δόξης και δυνάμεως

Η παλαιοχριστιανική τελετή της Θ. Λειτουργίας κατά το όραμα της ουράνιας λειτουργίας που περιγράφει ο Ιωάννης στην Αποκάλυψη.

Προτομή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Λεπτομέρεια από εικόνα του Ανδρέα Ριτζού. Δεύτερο μισό - 15ου αι. Μονή Ιωάννου Θεολόγου. Πάτμος.

του Υψίστου, το «θυσιαστήριον», το «σύνθρονον» του Πρεσβυτερίου, το «γεγραμμένον βιβλίον», το «εσφαγμένον αρνίον», τας «υποκάτω του θυσιαστηρίου ψυχάς των εσφαγμένων διά τον λόγον του Θεού», τα «λευκά» άμφια, την ομαδική ψαλμωδία των «συναχθέντων» κ.ά. Ολα αυτά διατηρήθηκαν σε όλες τις αρχαίες αναφορές Ανατολής και Δύσεως. Ηδη υπάρχουν πολλές μαρτυρίες, που φθάνουν στην προκωνσταντίνειο

εποχή, για την ιερά «σκηνοθεσία» της Θείας Λειτουργίας κατά την «εικόνα» του Προφήτη της Πάτμου. Είναι γνωστό ότι ο ευαγγελισμός του θείου μηνύματος της Σωτηρίας διά του σαρκωθέντος Λόγου και η «εν πνεύματι και αληθεία» λατρεία Του είναι κληρονομία του Ιωάννη προς όλες τις Μικρασιατικές Ελληνικές Εκκλησίες της εποχής του και δι' αυτών σε Ανατολή και Δύση.

Ακόμη και στην εποχή που δια-

μορφώθηκαν οι κατά τόπους λειτουργικές διατάξεις και πολλές απ' αυτές δέχθηκαν επιχώρια στοιχεία, «μυσταγωγικές» παρεμβολές, «αυτοκρατορικές» επιρροές, «σχολαστικές» ερμηνείες, το λειτουργικό όραμα του τέταρτου Ευαγγελιστή και έσχατου Προφήτη της Καινής Διαθήκης δεν καταλύθηκε. Όταν «ήλθε πάλιν το πλήρωμα του χρόνου», το επανέφερε στη Συνειδησή της η Εκκλησία, με τη δίψα της για λειτουργική ανακαίνιση. Ηδη από δεκαετία και πλέον η αρχαία Λειτουργία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων, η λεγομένη του «Αγίου Ιακώβου», εγκατέλειψε τη «βυζαντινότροπη» ιερουργία και επανήλθε σιωπηρά στην παλαιοχριστιανική τελετουργία της, αυτή που αισθητοποιεί στην εποχή μας το λειτουργικό όραμα της Αποκαλύψεως. Αυτό είναι πραγματική «αποκάλυψη» στα έσχατα χρόνια της αποκαλυπτικής εποχής μας.

* Ο Αρ. Πανώτης είναι γνωστός θεολόγος και πρώτατος (ο παλαιότερος) των αξιωματικών (Οφφικιάλων) του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Η εικονογράφηση του αφιερώματος προέρχεται από τα βιβλία: «Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου», 1988 και «ΣΙΝΑ: οι θησαυροί της Μονής», 1990. (Εκδοτική Αθηνών). «Ο περίπλους των εικόνων», 1994, (ΥΠ.Π.Ε.). «Εικόνες της Πάτμου», Μανόλης Χατζηδάκης, 1977 (Εθνική Τράπεζα Ελλάδος). «Η Αποκάλυψη του Ιωάννη: Τοιχογραφίες σε μοναστήρια της Ορθοδοξίας», Μιχαήλ Ενεφ, 1992, (Παοατηρητής). «Αποκάλυψη του Ιωάννη», Ουμπέρτο Εκο, 1989, (Εκδοτικός Οργανισμός Θεσσαλονίκης) και «Ο Ηγαπημένος Μαθητής: Κείμενα - Εικόνες», Ελένη Προτοπαπαδάκη - Παλακωνσταντίνου, 1995 (Ιδιωτ. έκδοση).